

HEPENALAM

DIY

GBANSA

SELABUK GEGYAN DIY KHANUBEK LUG SZUBANEN

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records of all transactions. It emphasizes that every entry, no matter how small, should be recorded to ensure the integrity of the financial data. This includes not only sales and purchases but also expenses and income. The text suggests that a consistent and thorough record-keeping system is essential for identifying trends and making informed decisions.

In the second section, the author addresses the challenges of budgeting and financial planning. It notes that many businesses struggle to stay within their budgets due to unforeseen expenses or changes in market conditions. The document provides several strategies to mitigate these risks, such as setting aside a contingency fund and regularly reviewing the budget to adjust for any deviations.

The third part of the document focuses on the role of technology in modern accounting. It highlights how software solutions can streamline the accounting process, reduce errors, and provide real-time insights into the company's financial health. The text encourages businesses to invest in reliable accounting software and to ensure that their staff is properly trained to use these tools effectively.

Finally, the document concludes by discussing the importance of seeking professional advice when needed. It acknowledges that accounting can be a complex field, and businesses may benefit from consulting with accountants or financial advisors to ensure compliance with tax laws and to optimize their financial performance.

HEPENALAM DIY GBANSA

Selabuk Gegyan diy Khanubeklug Szubanen

A Southern Subanen translation of
*Multi-Disciplinary Study on Intangible Cultural Heritage's
Contribution to Sustainable Development, Focusing on Education:
A Guide for Facilitators and Local Coordinators
for a School of Living Traditions on the Buklog
Thanksgiving Ritual of the Subanen*

Su gbekna gmuluh nu su mihalyu
gmulu en miphita tu gbetad diy Gbalay
Subanen duma su mihareklet gbeklugan
ritu Khumelarang, Szelatan Subanen.
Thularan niy Roel Hoang Manipon

Nestor T. Horfilla
Gulu riy Hapenengaw/Gmensulat diy Inggelis

Rongie D. Moli
Migubad genat diy Inggelis pangay Szubanen

Roel Hoang Manipon
Megunsibah (Inggelis)
Phanday Phahayen/Miphegusay diy Dlibru/Habeknalaren

Renefe Tremedal
Peggwit diy Gulek

Rhonson Ng
Nestor T. Horfilla
Paul Omar Gangoso
Roel Hoang Manipon
Nga Gmentulad

Mariano "Anoy" Catague
Gmembali Giningetaw-Khelatas

Harold Lupogan
Graphic Artist

Tarhata Daligdigan
Fedilyn Lusay
Gauden Serig
Migabang diy Hapenengaw

Timuay Gawasen Balibis
Timuay Dlibon Amrjorie L. Paulin
Timuay Dlibon Anita Tumbao
Neneng Mangilay
Pelais Tonggos
Necisto Liganan
Phanday diy Gbetad/Miphesun/Mipesahan

Kris Anne Cortez
Gilal mahapantag diy Gbansa su Phahayen
Szugud nu Gbenwa mahapantag
nu Gbansa bu nga Gandang Gbetad diy Gmegipat NCCA

Renee Talavera
Gulu
Szugud nu Gbenwa mahapantag nu Gbansa
bu nga Gandang Gbetad diy Gmegipat NCCA

Hepenalam Diy Gbansa: Selabuk Gegyan diy Khanubeklug Szubanen

**Multi-Disciplinary Study on Intangible Cultural Heritage's
Contribution to Sustainable Development, Focusing on Education:
A Guide for Facilitators and Local Coordinators
on the Buklog
Thanksgiving Ritual of the Subanen**
Translation from English into Southern Subanen language

ISBN 978-621-432-020-2

Gempahayan-gahad © 2020

din Thitengaan diy Saladunyahan Hepengaw diy Mehalyanglyang Gbetad
Phusaha dini Salabawangan Esha-Phasipik, szilung diy UNESCO, muha su
Salabansahan Gmewingat-suguran diy Gbetad-gbansa bu nga Phahayen

Helonen patut pegibaan. Gendeerun pya selad dini mipelibru
mepelon, mepegilasilas, ataw megalin diy pya alan gbinyasan atawa
diy pya alan gbetad, meruma su hephopotokapi, hepherekord
atawa pya su nga dienlen gbinyasan elektronik muha mekanikal,
salabyan na sah gendeerun hepenguras tu miphelibru, ugaid sah
lappen eiy gempelek hepengenleng muha hena pedegangan
gempahayan phalinta szalabansa.
Parra riy hapenguras, pahay sumulat tu menlibru.

**Thitengaan diy Saladunyahan Hepengaw diy Mehalyanglyang Gbetad
Phusaha dini Salabawangan Esha-Phasipik szilung diy UNESCO**
2 Cho, Mozusekiun-Cho, Sakai-Ku, Sakai City, Osaka 590-0802, Japan
Telephone: +81-72-275-8050
Facsimile: +81-72-275-8151
Web site: <https://www.irci.jp>

Salabansahan Gmewingat diy Gbetad-gbansa bu nga Phahayen
NCCA Building, 633 General Luna Street,
Intramuros, 1002 Manila, Philippines.
Telephone: (+63 2) 527-2192, (+63 2) 527-2202
Facsimile: (+63 2) 527-2191, (+63 2) 527-2194
E-mail: info@ncca.gov.ph
Web site: www.ncca.gov.ph

Mipelibru dini Philipinas

HEPENALAM

DIY

GBANSA

SELABUK GEGYAN DIY KHANUBEKLUG SZUBANEN

HEPILALA

Hini dlibru mibal pibyan diy szupurta diy selatawan mu nga gruppu. Yami megbegay phegyah tu nga mesembayan mihagilas dini gulek:

Ritu *International Research Centre for Intangible Heritage in the Pacific Region* (IRCI), szalabyan na ni *Director General* Wataru Iwamoto muha ni *Deputy Director General* Misako Ohnuki, riy hagbegay gissegan su janta dlibru-penelaman;

Ritu *National Commission for Culture and the Arts* (NCCA) parra tu hathetebangay muha khuleg diy gissegan nu dlibru-penelaman diy *Schools of Living Traditions* (SLT), szalabyan na ni *National Artist* Virgilio S. Almario parra di hapheru di hepeggipat nu *ICH* rini Philippines; muha su pegwit diy *Policy/Plan Formulation and Programming Division* (P/PFPD) su jandan gulu si Mr. Bernan Joseph Corpuz, muha su pegwit diy *Cultural Communities and Traditional Arts Section* su jandan gulu si Ms. Renee Talavera, duma si Ms. Kris Anne Cortez, gaggi ri project;

Ritu nga *technical experts* muha nga phanday talu: Ms. Dong Bich Hanh, *program specialist* riy UNESCO Bangkok; Mr. Masahisa Sato, *professor* diy Tokyo University muha si Mr. Tomo Ishimura genat *Tokyo National Research Institute for Cultural Properties*; muha siy Mr. Hisao Kato, *president* diy Nara University of Education, parra tu jandan gmessibah phegyah diy dlibru-penalaman;

Ritu nga mitthenggi rini dlibru-penalaman, gulu ndan siyna Dr. Eufrazio Abaya muha Dr. Ani Rosa Almario, parra tu hepegbegay pherugang diy gissegan diy dlibru-penalaman.

Ritu *local project team*; pidleguluwan niy Mr. Nestor Horfilla, su nga *editor*, su nga gmentulad, *layout artists*, parra tu jandan hapenenteng tu hetubusay nu gulek;

Ritu nga helon gbenwa Subanen, phanday Subanen muha tu nga gbagelal, muha tu nga phanday taluh jandan gmasasibah miperun muha tu jandan phendayan ritu gbalahatan khhanu ri hepegbegayphegyah riy Subanen.

Ritu helon *culture and arts organization* diy nga Subanen bu hena Subanen muha meruma su nga local governments units dini dliwagan Szung Szembwangan muha ritu *Non-Timber Forests Products Exchange Program from the Philippines* parra tu jandan biggay riy hepegbal diy gulek riy segay rin research and development process; and

Ritu helonan mimeduma milahit rin hepeggubad muha hapherun dini dlibru-penalaman, parra rin suporta muha hetugaling dini gulek.

Riy thampusan, hini dlibru miperun pibyan di kheluta diy ODA para rin hegabang riy gulek *United Nations, Educational, Scientific and Cultural Organization* (UNESCO) jalem riy *Ministry of Education, Culture, Sports Science and Technology*, Japan.

Myuna szeled: Su phanday diy gbetad diy Giskilan diy Gegitubuh Gbetad genat Bulisong, gbenwa Khumelarang, Szelatan Szembwangan

Tinulad niy Nestor Horfilla

Gmelebud gmegekila diy Giskilan Gegitubuh Gbetad
genat gbenwa Danaw, Szelatan Szembwangan
Tinulad niy Rhonson Ng

KHETAD HEPHUN

Su hepedlimbul nu nga gbansa bu hepedlen minilala eiy Mindanaw, su harwa gembageluh phulu dini Thubidlyagen. Su nga Szubanen, atawa ginilala getaw diy dlawas thubig, misunan na harwah diy nga melon pidlegetawan diy nga myuna gbansa dini phuluh (Mindanaw). Manin diy nga myuna dlen getaw gbansa, eiy Szubanen myuna myahad su nga gmegaus phusaha genat gapuh-apuh bigay diy gbekna jangha deen niy phunanen.

- Riy jania khelyagan dunnirun halih jangha diy hepegginggat diy gmegaus phusaha diy nga gbansa nga dini Gmindanaw?

- Riy jania hepengunut dunnirun halihah hesibaen sah pesimpulien su nga myuna phendayan muha mepilala su nga gbetad phahayen mebaluy gbyanan diy giseggan sampay nawan?

- Riy jania phihilan su janyu halih gbenwa muha su janyu salabenwa mahagbal mikuhu Giskilan Gegitubuh Gbansa (SLT)?

Dahag hini gegya diy hepenalam parra diy implementeshun diy giskilan (SLT) parra jania hini gegyan.

Dih dwa panghat . Su gbekna miguit mahatag diy gbeklug , se-
labuk miguna melyangyang phusaha (ICH) diy nga Szubanen, segay su harwaen migbegay diy mipethimuh dlibru mireklet diy gbeklug, ginamit diy nga hepenalam din SLT.

Phepunayanen

GBEKNA PHARTEN:

Hapepheruma diy Gbenwa Parra diy Giseggan diy Gegyan Hepenalam parra rin Giskilan diy Gegitubuh Gbetad

Gbekna Panghat. Hengumanjag

- A. Thelyuran muha Gawway diy Pheradjek
- B. Giskilan nu Gegitubuh Gbetad
- C. Gawway diy Gegyan Hepenalam
- D. Hegbal diy Database genat diy Dlenlen Gelappan
- E. Mipegabang parra riy UN SDGs
- F. Gawway Pegemitan

Harwah Panghat. Hephepenengaw bu Gbyanan Giseggan

- A. Alan eiy Gbeklug? Masa Gbeklug?
- B. Gempelek Guhit-hebetangay diy nga Gbenwa Subanen
- C. Khendehan muha Byanbyanan diy Hepegbetad riy Gbeklug
- D. Hepepherumaruma dini Giseggan diy Pheradjek
- E. Hepegussay diy Hegaharan muha Hepenguliseggan

Hatelu Panghat. Hepegingat nu Gbeklug Pibyan diy Giskilan (SLT)

- A. Hepepuna diy nga Mihalahit diy nga Element din ICH
- B. Hepegbal SLT Learning Curriculum: Gineddan Gegyan
- C. Szapalati diy Mihareklet diy Phendayan Hegegiskila Hepenalam
- D. Gempelek Gegyan diy in Hepedllehetubu diy Gbetad Hepenalam diy Teganah

HARWAH PHARTEN:

Gbettad Hepenalam muha Dlibru Hepenalam di Giskilan Gegitubuh ng Gbettad siled eiy Gbinyasan di Mahalyang Phusha diy Gbansa mireklet diy Gbeklug

Hapat Panghat. Nga Szalapati diy nga Dlibru riy henalam parra Giskilan Gegitubuh

- A. Gbekna Dlibru riy Henalam: Piphunan diy Gbeklug (Szembaha)
- B. Harwah Dlibru riy Henalam: Phaladyaan Subanen (Szot bu Thalek muha Haphepun) (Khuleg Phaladyaan)
- C. Hatelu Dlibru riy Henalam: Hepegbal Gasi Gbetad Ginumen (Gbetad Phegulehen)
- D. Hapat Dlibru Gegyan: Gbetad Hegbal Gbinalan muha Gbalalaga Phegimula: Hepesszimpulih diy Gbetad Teganah (Gbetad Phendayan)
- E. Halima Dlibru riy Henalam: Gbetad Khanubeklug (Hepegbal Gbetad di Gbenwa)

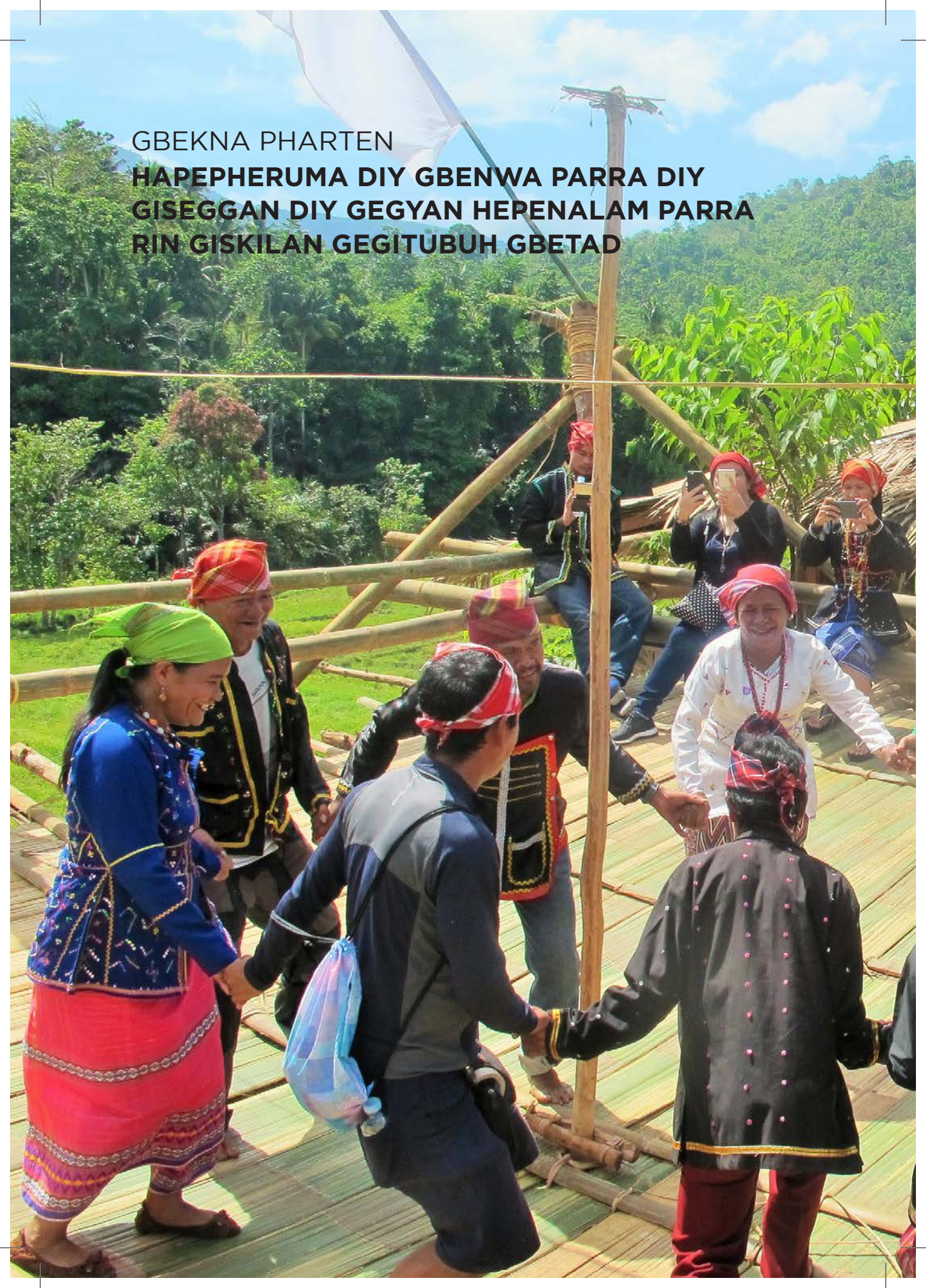
Gmahasuran

Eiy khanu riy dagah balen diy mehatag Szubanen pulin mipephunan su gembagel khanu diy gbeklug pigulek ditu gbenwa Khumelarang, Szelatan Szembwangan

Thularan riy Roel Hoang Manipon

**GBEKNA PHARTEN
HAPEPHERUMA DIY GBENWA PARRA DIY
GISEGGAN DIY GEGYAN HEPENALAM PARRA
RIN GISKILAN GEGITUBUH GBETAD**

Gmahatau Subanen
pegbal diy Gbat
dibabaw Gbeklugan
Thulajan nty Roel Hoang Manipon

GBEKNA PHANGHAT HENGUMANJAG

Hini phanghat mephilala diy gbeknahan muha gawway di gegyan hepenalam parra rin Giskilan diy Gigitubuh Gbetad. Hini miphilala diy piphunan muha gulek muha Giskilan Gigitubuh Gbetad muha mephilala gungsi phihilan mireklet diy mehalyang gbetad diy gbansa. Muha rema mepezimpihil din nga megbathi diy minilas diy United Nations Sustainable Development Goals (UN-SDGs) binal parra mipat eiy nga mehalyang gbetad diy gbansa.

A. Thelyuran muha Gawway Diy Pheradjek

Hini dlibru minenteng diy hepenalam diy mehalyang gbetad diy gbansa diy getaw myuna, szalabyan, nga Subanen dini Szelatan Sembwangan.

Manin diy myuna gbenwa diy gbansa, su nga Subanen mephita diy megaus gbansa phigenatan, sebad gbinyasan bigay genat pa gapu-apu genat pa tu phepunayanen.

Dlong pa tu Hasepuluh-bu-pat Artikel diy Khunstitushun dini Philippinas miphametud “Su Gbansa (Philippinas) ilelanenen, pegbesanenen muha ipatenen su nga gempahayan myuna gbansabenwa parra mipat bu mepiseg su jandan gbansa, gbetad muha nga gbebelayan. Genat ritu hini nga rights diy hepegbal planu bu phalinta rini Philippinas.”

Di szama gugat, eiy National Commission for Culture and the Arts (NCCA) pitindeggaan eiy rights din miruma rin myuna getaw szalabyan na tu jandan gbansa. Su ahensha di gubernu ginggatten muha sinupurtahanen eiy hegalin myuna phendayan muha gulehen genat di nga ginilala phanday diy gbansa sampay tu nga gbegumbata jalem sala benwahan piyyan diy hepephindeg diy Giskilan diy Gigitubuh Gbetad dliwag Philipinas.

Eiy SLT selabuk sinulerat gulek di NCCA, salabyan na rin Subcommission of Cultural Communities and Traditional Arts (SCCTA), mitwah piyyan diy gawway piyyan diy hepegingngat diy gbetad hileyaman diy gbansa diy myuna getaw.

Dlyu pa riy hepepipat, eiy SLT—nandaw piyyan diy pheradjek dlagan di International Research Centre for Intangible Cultural Heritage in the Asia Pacific Region (IRCI), i.e. selabuk diy pethimunan diy Category 2 diy UNESCO parra mepilala eiy 2003 Convention dahus rema mepetwa—mipengengengan na mepesszelabuk muha eiy giseggan diy tinaluh inter-agency melahit eiy nga gbansa-benwa muha dlenlen khampu meruma eiy nga local government unit muha eiy lokkal nga ahensha parra mesiguru “Eiy hegiskila meperayun giseggan, meruma eiy *gender equality* muha eiy nga patut gulehen di nga getaw, mepherayun di dlon phanghat szama rin (a) *national education policies* (b) *curricula* (c) *teacher education* muha (d) *student assessment*.”

Eiy heduma rin NCCA muha IRCI mebaluy education muha research centric, piyyan rin SLT *program*.

Eiy SLT selabuk messibbah phebyan hagina hini sampay tu hibenen muha selabuk di mahalyang gulek mingenleng mebaluy selabuk gbebalan dwa-a-panghat diy hapegngat diy gmelyanglyang gbetad riy gbansa muha riy hepeliwag diy phendayan mesiguru bu mepilala eiy sampay-sampay hepenalam.

Eiy SLT program delayun phemihil gmessibbah hepphilala diy hepegiskila bu mehapherugang diy hepegbetad diy Objective

4.7 diy nga SDG sah dlong pa “diy thon 2030 penigurun eiy helon gmegiskila mahalap phendayan muha gulek khinahanglan parra mepilala delayun giseggan muha hedlehetubu, patut gulehen diy nga getaw, gender equality, hephilala diy gbansa riy helinaw muha deen szasaw muha haphapegyah , hehlegetawan rini dunya. Dahus na rema eiy haphapegyah muha mibaluy muha haphapegya diy hapedlenlen diy gbansa muha eiy mibegay diy gbansa diy meperayun eiy giseggan.

B. Giskilan diy Gegitubuh Gbetad

Gmelon na mga diy pemegipatten di nga gbenwa muha ginipat diy NCCA eiy SLT eiy pinaka mipanjag szalabyan na riy nga gbetad diy nga Subanen genat pa su thon 2012. Genat ritu, eiy SLT mibaluy gmessibbah gilelan mipat eiy bu milala genat diy haphesun sampay hepeggipat diy Gbansa Subanen. Minilala piyan diy phendayan mepetepuk eiy helon gapu-apu jalem din selabuk gbenwa sama-sama inghuray, pindan muha celebraten eiy helon nga gbeknahan mipegbetad diy mijabaan gbetad muha hepengunut. Piyan diy gbekna phanghat diy gisegganen, eiy SLT pipulipulian balay riy dlenlen gbenwa gamit eiy nga dlenlen gbinyasan gbetad diy dlenlen pigendun bu piketad.

Eiy SLT mitwah piyan diy:

- Milala eiy gbinyasan gbetad diy gbansa muha phahayen pirunut su nga gbalalaga gbenwa riy gbansa muha galinen eiy gbinyasan diy nga gmahalebud piyan di nga phanday menintuluh diy gada gbenwa.
- Belayen eiy nga pethimuan hepenalam parra mepetwah eiy nga gbansa tu myuna getaw atawa peruman tu nga program nga giskilan tiddu mahatag diy tinaluh curriculum parra diy mas gmelon mahasun dun muha mepedlebet.
- Sziharay balay diy hepedlehetubuh diy gempahayan hependagang

Pheradjek mihareklet phigenatan gbansa muha meperayun

Gmelebud gbegumbatah nga gbatah-relaga phenalam methalek, selabuk gbinyasan hepekhoghog Szabanen
Thularan niy Rhonson Ng

Gbekna Khahun. Ginunsih Pihilan

Cultural heritage (phusaha diy gbansa) gmahasuren su helonlonay hegahad diy gbansa pibyan hegipat bu giseggan din pibyan jangha muha sampay tu thupwan peddateng. Diy dlen nasap, eiy **cultural property** gmahasuren helon gbebalan pibyan diy hepemihil segay eiy nga getaw muha salabansa mepitah bu mepelyawa. Eiy nga gbalalagah gahad diy gbansa pahay mehuleg atawa gendih mehuleg, melyang atawa melon pa, gahad diy selataw atawa gahad diy helonen. (Republic Act 10066)

Intangible cultural heritage (mehalyang phusaha diy gbansa) gmahasuren manin "hepenalam, hapesszipitah, binal-phenenggi-an, meruma rahu eiy phendayan bu gulek (meruma gbebalan, gbitang, gimu, gbawang diy gbansa), lahag melon diy nga gbenwa hini, phinanghat muha, sebad, eiy selatawan getaw balen szahup diy tinaluh phusaha diy gbansa.

Revitalizing traditional culture (hepessimpulih gbetad diy gbansa) hini pinakathitengah di nga hepeggipat di nga phusaha muha hepegwit diy phusaha din pibyan NCCA, pibyan diy hepegbal di Giskilan Gegitubuh Gbetad (SLT), mebaluy gbekna gmegingat gmehalyang gbetad diy gbansa din nga dlen pa gbansa-benwa dini janta szalabansa.

Eiy **School of Living Traditions (Giskilan Gegitubuh Gbetad)** hini eiy sinulerat pheradjek diy NCCA, piphunan diy Subcommission on Cultural Communities and Traditional Arts (SCCTA) pangay riy hepegingngat diy nga gbetad diy gbansa and su mga phenelaman pibyan diy hegalin diy myuna phendayan muha gulek nu nga gbegumbata diy phanday diy gbansa diy gbawang. Su nga SLT mebaluy gegyan malap pibyan din dlenlen ahensha bu gbebelayan diy gubernu henalak phun tug away di hepegipat phusaha diy gbansa ugaid rema diy heperayun diy hepetubuh diy myuna phendayan meruma su hilala patut gulehen diy gbansa" (Talavera, 2015)

Khetaran diy Myuna Phendayan mah'anen pipeszelabuk muha mipedlimbul dlawas diy phendayan, sunan-sah-khetarren, nga pinelaman muha nga pigilelan na pipherayun muha pingulesiggan diy nga getaw дума eiy sinumpatan guhitten diy hepesszumbak diy dlumibut. Hini nga pihilan selabuk mipedlimbul miruma thaluh, hegawa diy gbenwa, hepedlengaw and mahadunya hepengenleng. (UNESCO, 2003)

Hegiskila parra Meperayun Giseggan mepepith diy hepe-implement pigbegwan SLT program. Diy gbegu E-SLT program penenteng diy giseggan metiddu phebyan hepeggated, hepegingngat, hepegbegu diy nga elements gmehalyang phusaha diy gbenwa. Ugaid, hini program hena-en lak pinigurun eiy heperayun diy myuna phendayan bu nga phenalaman, meruma gmesibah mebegay su gmehalyang phusaha sampay mepherayun giseggan rin gbawang meseligan.

muha mepilala phigenatan pendayan.

Hagina hini program hena-tiddu khuleg hegiskila, su nga mekhuleg run diy dlenen nga SLT gegyandiy nga gbalalaga ginunsi phihilan (*gbekna khahun*) mehagabang mepegusay eiy su nga phebyan muha mepesiguru malap khelampusan diy phengenatten thampusan, pigusay pemesszunud phahina.

Gendeerun mebal myuna gbansa diy Subanen pemegitubuh kay sa malelyag khelyagan diy getaw para medlumpuk parra mebaluy dlen gbawang. Eiy SLT program melyag su nga gbetad phahayen mebal gbalalaga diy hepepherayun diy phusaha.

Din tinaluh gmessibbah muha hena gmesibah gbinyasan dih dwah hini mihalap dih hangenleng bu hetilak diy nga gbegumbatah, eiy program din SLT mihatubang na mihagbal na gmahabagel khelegenay genat diy gbegurateng. Phun diy hesihad methetubangay, phun diy mibyanan diy hepenalam, su SLT mephetilak diy hepinginahanglan din muleg bu direcho hatepeng diy hapegingat diy gbansa rin janin gbetad, mingganget dini janta gendawan.

Dahag, su hepelibru Gegyan Hepenalam diy SLT duma eiy IRCI muha NCCA, miruma eiy hepegbegay hepegingat diy nga ICH diy Subanen, hini sha mebaluy phemihilan muha meruma diy gmenintulu parra malap eiy nga gbekna gengayan diy SLT *program*—hepszimpulih nu gbetad bu nga phusaha mebaluy dalan di kesibaan bu giseggan diy gbenwa nu janta gbansa.

Dunirun gmesibah malap diy hepedlamug diy ICH diy hepenintuluh bu hepenalam diy henah tiddu giskilan. Eiy gmesibah hebetang diy hanintuluh genat diy phanday riy gbansa pahay malap, pangay to khesibaan sampay tu hegalin muha su halap phenday genat diy nga elements din ICH mepetwah din jandan gbawang nu gbansa. Phun dini, su helonan gmegekila mas mepegyah ndan su thintuluan, muha hepegamit diy gulek gmelemu rema malap. Hini mas mepeniguru diy khesibaan bu giseggan nu gbenwa, muha eiy phinaka impurtanti su tinaluh implementation atawasu hepegulek run diy gadda gbawang diy khetad hepegingat diy gmahalyang phusaha nu gbansa.

C. Gaway nu Gegyan Hepenalam

Su NCCA methabang diy helon khulegbawang nga mga hepegbal bu hepekhuleg diy program diy SLT. Dahag, selabuk thelisuguen su program implementeshun nga megamit thepengan diy hepederuma mepemetud eiy khuleg nga hena lak gembaba eiy dlagah ugaid eiy phinaka impurtanti, mireklet bu szensitib riy gbansa.

Dini szalabenwa Szelatan Szembwangan, dunirun thelu buk nga SLT mibal hinibegu miruma diy sala dusina pegingatan getaw-bawang genatu hepephun run su thon 2010 (dwah-a-ngibu bu sepuluh). Manjari, hini mihabegu mipelibru guhitten diy Gegyan diy hepenalam binal parra mepegagi megusay su implementeshun diy nga getad henah thiddu giskilan rini nga SLT pigingatan diy getaw-bawang (*thenggin gmapa riy hibetangenen*).

Dahag sah maantu, su herendel bug away dini gbekna hepelibru binal parra mepeseheg gigbalbal gulek di nga gbawang Subanen diy hepegingat diy gmahatau gbetad muha su nga gbalalaga mahalyang phusaha nu gbansa, ingelanan ta szama riy gbeklug, hini su phinakametas muha binantug gbetad khanu riy hephegya.

Hini eiy nga phunan masa hini gegyan diy henalam mibaluy muha linibru. Hini su nga gawayen:

- Pepegusayen eiy szahup nu giseggan di tinaluh pherogram diy

Enhanced SLT muha su gmalapn diy gbawang-bawang parra mahagabbang diy giseggan din khesibaan bu hepegussay;

- Pegussayen ey gunned diy penelaman, gbettad diy henintuluh muha nga mebyanan pisibah diy pherogram din SLT;
- Gaggi ey pemegwit din SLT program tu reppet ndan thampusan bu limpwasan muha mesibah su m implementeshundiy pipphelanu gulek diy hepenalam;
- Sigurun su gmessibbah hepegalin phendayan diy gbawang-bawang and muha gulekgenat diy phanday diy gbansa diy nga gbegulebud gmegekila; and
- Mepherun gegyan parra tu nga gmenintuluh melyag di thiddu hepeggiskila peruman ey mahalyangyang phusaha nu gbansa balen thintuluan din phihilan atawa diy sabjek phenintuluan ndan.

Su SLT program diy Subanen pipegusayan hegwa diy gbetad riy phahayen, mebaluy shehayan bu phenenghila, phindapinda muha gmesibah gulola, hini subay pedlehelonen parra metubuh ey janta myuna gbansa.

Su dlagah nu janta gbansa szalabyan su jan phahayen mitah

diy nga gmahasud atawa phenenghilan pinitah piyban gulek gmahasibah, gbitang tegannah, phinulattan, khuleg-phitah, khanu, and phalinta nu gbawang-gbansa.

Hini gegyan henalam mitah na dunnirun khinahanglan pa gulehen piyban riy dokyumenteshun muha su nga hapengenleng dini dunya su dlagah diy gadda gbawang bah endun mibetang eiy nga SLT. Diy manini thabyat, mepegubad ta eiy gmelegen sebutten eiy thittay diy hepinginabut mahatag diy phahayen muha gbenwa diy mitah hesibah muha su gbalan diy phahayen tegannah. (Peralta, 2006)

Su helon msembit dini ditas gawayen mepepitha hepedlehuayah diy gbansa piyban diy hegbal SLT program. Su nga mepedlehuayah dini gbansa minggmahasud riy tinaluh “pepherayun eiy hekhuleg diy ga szeselatawan tuminalima muha hepegbasa muha mipegusay di nga getaw di helon gbansa muha pegipatten muha gunsibaan su dengeg tu helon miruma gbawangbansa.”

D. Hegbal Database genat diy Dlenlen Phigenattan diy Hesun

Gmelon diy nga data mahapantag diy Subanen muha jandan phigenatangenat diy thimuay muha su nga phanday diy gbansa genat di dlenlen gbawang dini szalabenwa. Hini subay peningsabutten eiy pahay mebyan-byanan diy giseggan diy hepenalam mihanenteng diy Gbeklug Szubanen su melegen bu memantun.

Din gbetad Szubanen bu hepeginugut, eiy selataw gendih mahalamug diy phinteran Gbeklug diy gendawendaw hepephindapinda. Su mismo hepesembay diy Gbeklug selabuk geligen muha gbalahatan phun ditu subay penelaman muha pegusayen pemihilay.

Dahag, dunirun дума atawa dengan khanu huras diy nga medlengaw muha sampay hepenulat salapanghat hini.

Upama, su mebyanan diy giseggan dini gegyan penelaman, szalabayan na parra diy SLT, subay pediralian balay gempagen database diy Gbansa Subanen, meruma na peszelabuhay eiy helon pahay peruman su gahad diy gbansa mebilang diy ICH. Su helon дума rin haphepenengaw muha дума rin hepenulat gumamit gbebalan muha thekniks khetad hepeduma diy nga gbinenturan mepetas diy hegibah diy hengalap data di gadda gbawang.

Piruma dini gegyan henalam eiy nga mipengalap gelappan megammit parra balen thenggian tu nga penalam mebal gmenintuluh. Guneren miruma run eiy gahad diy gbansa mepepszaksak piyban diy gimapa phebyan pipedumahan mahatag diy gbansa. Mirugang pa, mirumanan hesun parra diy hepinginabut gbetad diy myuna phendayan (IKS) muha diy halap siguru nu tinaluh “free prior and inform consent” (FPIC) diy nga gbawangbansa, myalap peni diy harwah ‘dan gelappan, milahit rema rini su nga pherugang diy gegyan henalam.

E. Mirugang dittu UN SDGs

Hini gegyan hepenalam sinagipah parra diy khesibaan diy hepeszelabuk diy ICH din hepenintuluh muha hagiskila din henahh thiddu hegiskila, meruma eiy SLT. Su gaway parra megebangan eiy gmessibba phebyan diy hegalin diy phendayan nu phanday diy gbansa to nga gmelebud gmegiskila, mateng riy gmesibah hedlegalin muha hahad tu phendayan mitah din gbinyasan ICH diy gbawangbansa.

Su pepereszuen phebyan hepenalam gibal parra merugang su helyagan nu gmahalebud gmegiskila, mepetas su hapegayah tu thintuluan meruma rema ritu parra meperuma eiy helemunen diy hegammit nu phendayan bu hepeggulek malap din SLT. Diy

manini gbetad. Eiy SLT program mas mesiguru su megabangen diy implementeshun diy community-led hepeggingngat di pigilas mehalyang phusaha nu gbansa riy getaw szalabyan na diy hepepilala nu gmesibah hepegiskila misembit diy tharget 4.57 diy *United Nations Sustainable Development Goals*.

Eiy SLT program mehagbegay diy hapet di UN SDGs diy melon phamaagi. Selabuk, sigurun eiy hepeggingngat diy daldalen phusaha bu gilelan di gbansa, eiy SLT mahagabang mepeniguru eiy hepegipat din hebebinyasan diy gbansa rini dunya. Su nga gbawangbansa, manin di Subanen, pipesunan diy hedaldalen bu hebalalaga diy jandan diy jandan gbansa diy szalabansa bu riy dliwag dunya, sah maantu mahagbalita ganjah diy jandan ginilas gbansa dini dunya muha mepilala eiy gmahasud diy hedlegigetaw dini dunya muha diy herumananen.

Su phebyan diy henalam minitah ra rema diy khetad eiy nga gmegiskila muha mahalebud mahagabang megipat diy helonayan diy gbangan diy gbansa muha ra rema su mepeseheg su ginilas gilelan muha gmahasud diy ganjah diy gbenwas nu nga Philippinu.

Mas gbalalaga, su SLT mepeliwag su nga memeduma diy gbawang rin jandan nga phenenghilan, sah maantu su hegipat di mimedlenlen gbansa muha hephilala diy tinaluh pluralismu diy gbansa. Pegusayan, pibyan diy hedugang getaw diy halap diy gbegu muha gandang gbetad diy phenenghilan diy gbansa gmahasuren eiy subay ilelan muha mepeseheg su phendayan nu gbawang miruma diy gadda szeselatwan atawa diy helonanen. Eiy gbansa dunirun eiy phiszanupehu muha khumplikadu pizumpatan diy phendayan. Su phebyan diy hesun sampay mebal phendayanselabuk khesibaan muha gbalalag khuleg diy hesun diy gbansa. "Eiy megussay gependay dunya dunirun dunyanen midlenlen gbansa."

Su SLT pipeingkaredjen meduma eiy gadda szeselatwan din gbawang diy halus helon gbinyasan, pya pa gmegiskila, atawa gmenintulu muha supporter, phun ditu eiy hephilala jalem muha phatas parra diy helonen. Hini rema mebal gmesibah pethimuan diy henalam muha hepezzamasama diy gbawang, sa maantu petindegen eiy helinaw, muha pindeggen eiy hepeszabutsabut.

Maantu rema, su SLT dlanan su pherinsipyu muha nga mitoloji riy hengganget di khuleg-hetubuh muha thibuk hetubuh pibyan din haphesimpulih diy myuna gbetad hepenalam.

Dini Szelatan Szembwangan su nga SLT pepheheg mahagabbang diy khelegenay, bu nga dlenp pa, su hebeleng di bio-diversity muha henog gelappan genetic na mipesanupehu diy pherublima diy hetubak riy gbansa. Segay eiy salabawang pegiseg, su nga gbegulebud pepherayun diy hetubuan szama riy helonanen pibyan diy thiddu giskilan muha exposure diy mass media. Su jandan asimileshun diy khelonayanen megal hepedlat diy nga myuna phendayan diy nga Subanen gendih na mepasa sunud pidlegepuan. Dunnirun mipeszebutan dini phendayan diy gbawang muha di hebalalaga diy gbinyasan di ICH dunnriun khelatassen pulin mibeleng sampay-sampay, dahag hini eiy gaway diy SLT diy gbawangbansa.

Su nga myuna mas gmesibah diy giseggan gimu parra mas mepesibah miseg bu mepesibah eiy hetubuan diy nga gbawang gendeern hepedlat diy dlumibut. Hini pahay rugangan bu pesibaen phemilian diy hetubuan, simpulian diy hepegimula, mepesibad mepelon eiy gan, mepesibah eiy dlawas muha mepilala eiy gbansa din mismu jalem gbawang ta.

Dlyu pa rini, su SLT pekhuleg diy tinaluh support mechanism na mephesibah muha mepeliwag sampay merepetten eiy helon nga gbegumbata parra mesagipah diy nga pemetwah rin nga gmahaseheg

gbansa bu *creative industry* din jandan szeselabuk gbansa mebaluy gbyanan gmesibah ikunumiya muha giseggan diy gbenwa mahagbal local prouction, su giseggan diy changgi local muha mahalap diy gbyanan tu jandan hegilas bu hetheles.

Diy gbinaya, hini gegyan henalam mehapherun diy hetudturay nu janta phusaha mebaluy gelappan dih ganjah nu nga Philippinu. Su generen mehephephil renan pulih su phinteran ni Profesor Felipe de Leon Jr., gandang chairman diy NCCA, sibulatten mahatag diy myuna mga gmemahayen; "Hini hepedlelyag ta diy hetasayen diy phahayen muha hesibah-thiknikal diy nga myuna gmemahayen ugaid gendih mahaphesihad su hinit genat diy phusung diy nga getaw. Hagina pulih-en ndan su dalem di medlengaw, mahagbegay hetanah diy gmelon gmahasuat muha piphilala thularan diy szeseletawan. Binal ndan hyanta mepenganjah ta na hyan mebal Philipinu."

F. Gaway nga Gumamit

Su helon misembayan dini ditas gawayen mepegusay su nga mehahapdehuyah diy memeimplement run muha su nga phanghat memesuporta diy pherogram diy SLT. Su nga mehapedlehuyah nu nga gbansa mepesabut diy tinaluh "pemeddateng nga phebyan na eiy szeselatawan muha szistema migbasabasa sumembag muha tu khesibaan nu nga getaw diy helon gbansa muha pegingatan su thindeg tu gadda selatawan gmimbru gbawang bansa".

Su mesembayan gbekna gumamit diy gegyan hepenalam gulechen hini pemesszunud:

- Miruma diy pherogram, i.e. su nga pemegulek muha su gmenggalebek diy SLTae he
- Su helon nga thimuay muha su nga support groups meruma eiy nga gmenintuluh di pherogram diy thiddu hegiskila.

Ugaid diy helonen hini, su nga pephepengawnengaw, gmenintuluh, phanday diy gbansa muha nga gmegiskila mitah ndan sha mitah ndan gegyan hepenalam dm mekheddun gmahasurren muha mahagabang din jandan mihanenteng diy gbansa mihaneneng gulek.

HARWAH PANGHAT SU HEPHEPENENGAW MUHA PHEBYAN DIY GISEGGAN

Su giseggan gegyan hepenalam diy SLT gegyan hepenalam minayan diy nga mitepuk genat diy nga thimuay diy dlenlen gbawang Subanen, su jandan duma ng mga organiseshun, muha mga peggwit din nga hepegiskila. Miruma eiy nga gbawang uha nga gbelayan duma riy NCCA bu nga helon midduma din haphepengaw bu phebyan giseggan diy gegyan:

- **Dumendingan Arts Guild Incorporated (DAGI)**, selabuk civil society organization diy nga Subanen nga pemegwiten su phusaha diy gbansa muha tu nga phanday diy gbansa genat diy nga dlenlen panghat thalu diy nga gbansa misahup diy Szelatan Szembwangan mesihad sumuporta diy hepegbegu diy melonlon nga gbawang Subanen dini szalabenwahan.
- **Thindegan Dlibon Subanen Association (TDSA)**, selabuk gruppu mihanenteng-diy-gbawang pegabang-dlawasen diy dlibun Subanen mihanehet riy *local gender and development project* muha rin opereshun ditu SLT riy Danaw (Lake Wood); muha
- **Pegsalabuhan Dlibon-Subanen Incorporated (PDSI)**, selabuk inter-municipal people's organization, pidumanan diy dlibun Subanen, mesihad diy hephilala, delineation, hegipat muha sampay-sampay giseggan jalem dlupah phusaha rin nga Subanen mitah rini jalem salabenwahan.

Riy jalem sepuluh ton, duma eiy DAGI, duma eiy TESDA muha PDSI duma eiy NCCA meruma pindegay melonlon *community-based* SLT rini szalabenwa. Dahag, su nga lider di Dumendingan, TDSA muha PDSI delayun meguna rin nga hepegingat Gbklug phun riy hebalalaga din ICH din nga Subanen.

Su July 2018, eiy DAGI mighaluh diy gawayen meduma diy nga gbawang Subanen, szalabyan na din hepeguna diy helepeng diy hepeggingat diy Gbklug, piyan diy hepeduma diy gbalalaga gunned diy thintuluan atawa gulek gmahasihad diy nga mepephunan na SLT dini szalabenwahan Szelatan Szembwangan.

Mitubus eiy gempelek phindapinda duma eiy nga lider diy dlenlen gbawang Subanen, piyan diy consultative hepethimu muha nga planning workshop binal riy DAGI, duma eiy phihilan thampusan hapengenleng parra mesiguru eiy lider diy gadda gbawang mehasihad meduma diy mebyanbyanan muha eiy nga gbawang mithaluh diy jandan *free prior and inform consent* (FPIC) tu nga giplanwan tepengan diy hepegingat diy ICH nu gbawangbansa.

Gmelon diy nga SLT binal din jalem dlupa phusaha diy Subanen genat pa su thon 2012. Pipekhuleg ndan su nga phat buk *actors* diy giseggan; *IP leaders and organizations, SLT learning facilitators, assisting institutions, and representatives* di nga LGU. Duma indan pesibaen su operashun diy nga SLT parra balen gmesibah hegain diy nga myuna phendayan muha riy hephesimpulih diy nga myuna gbetad.

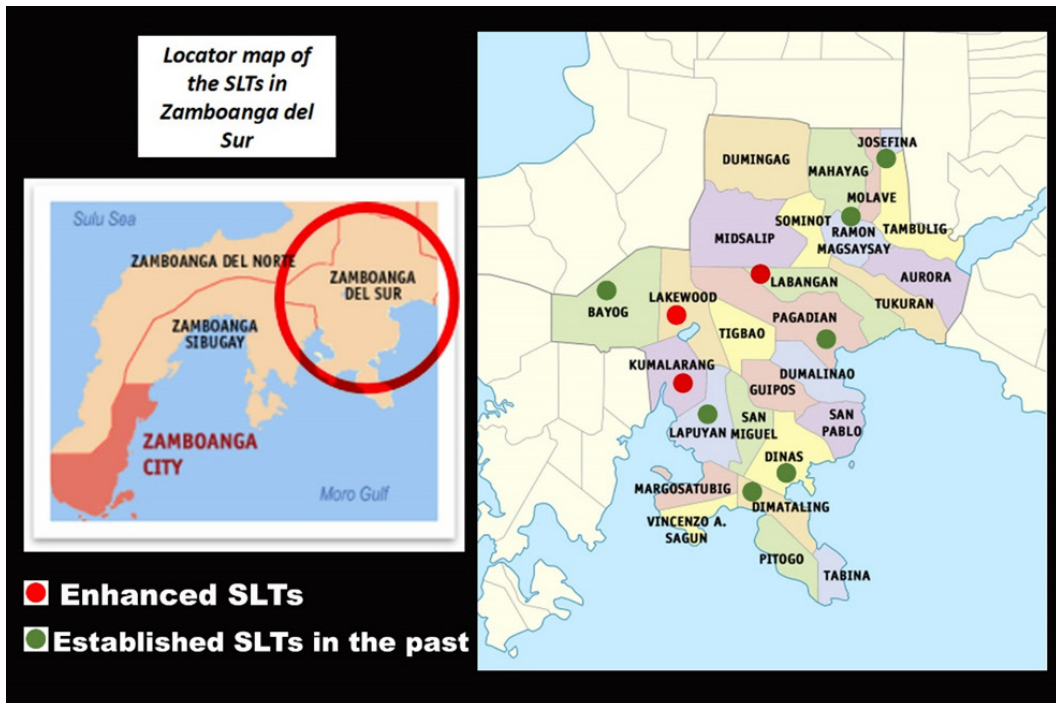
Su *project team* sinigurunen su nga phanday diy gbansa delayun gmesihad meduma din dlonen phebyan diy hepegingat diy miruma din gbawang mesihad rema meduma riy hephilala riy hepeszelabuk diy gbenwa muha nga phendayan khetad mepeseheg.

A. Alan eiy Gbeklug? Umasa Gbeklug?'

Eiy Gbeklug eiy phinakagembagel khanu muha dlumpuk diy hepegbegayphegya diy nga Subanen na megiben diy jalem sanu'ndaw, phinarian muha sebad bulanbulan. Hini phigenat eiy ngalanan diy gbebelayan gayu pegawid di middlephangan dlahap atawa thapih parra khoghoggan. Su khanu balen parra mipenggalebek su nga gmiriwata medlengaw di misembit gulek samah su thibuk gbawang Subanen meduma. Su dlumpuk pahay atawa pya pa hepegbegayphegyah diy gmesibah hegani, diy hepemulung, atawa riy gbantug diy gbegu gbagelal atawa pya pa tu gbegu rateng. (Georsua, 2009)

Su gbeklug selabuk dlawas nu khanu muha nga dlumpuk na subay mebyanan manin geddan diy hetubuh diy gbawang Subanen. Eiy nga Subanen gmelon gbinyasan Gbeklug na lumepeng bah alan eiy gaway pigahad depende bah alan eiy laganen diy hetubuh. Su pisszelabuhan gulola diy gbeklug dlong pa niy Irwin:

“Su khanu Gbeklug pizselabuk muha hilebawanen dsu helonen pimeggulek meruma gulek agama ataw pigayepan Subanen; pureso, diy helon khuleg-phitah metulek mu eiy inagama gulek muha szembag sunan nu gbansa. Pibyan diy nga khuleg tu mimeduma, szalabyan na riy hekhoghog muha hepegbebat ginguman, su nga dlae pigalin tu jangha phepunayan diy hagbal diy dunya; muha su thinubuk hegbegu mepegbetad. Su nga mimeduma memetwa diy gelet nu salabansa, su gbawangbansa sampay suguan gbalahatan, muha riy gbenwa mehabyan thibuk hepszelabuk nu nga gbitu bu nga dumanen” (Irwin,1993:89)

Eiy gbeklug dunnirun dlenlen khanu nu nga memeduma. Hini pipelanuwan nu gulu riy sala belayan senlangan, dunhitu su gulu rema nu gbawang tinawag “thimuay,” parra mesibah eiy hegina muha mepetwah eiy phegya nu nga medlengaw parra diy nga gmelon piphunan diy nga gmelon migani, hehuliay dlwat diy gmeset atawa gunus, atawa rema helala nu gbegu gbagelal. Dlonen di salabawangan, pya alan eiy tubangan mu, thon, gender status, social muha *education background*, muha su helon geddan diy phihilan muha megaga riy dlawas, piperuma, muha helonen ginggat meduma diy nga khanu muha nga dlumpuk miben pisszampay gmelon gendaw.

Su pheturayan diy gbeklug mibal diy helonan misehupan diy gbeklug dunnirun dlenlen phalassen bu hebalalagaan. Su nga Subanen dunnirun meralem gmahasuren eiy hephetud riy medlengaw mitah diy nga khanu pemegulehen, dunnirun representeshun nu Diwata Migbebaya, su gbalahatan diwata, mbal

Su hepegbal nu dlawas pegbekluganan ditu Gberwa Khemelarang, Szelatan Szembwangan

Apu Asug (su gbalalaga gapu-apuh), meduma riy gbawang.

Su Gbeklug ukhaen pibyan din szinulampung, mephilala eiy gbenwa riy hesagipaen megbal diy Gbeklug muha muras pibyan tu nga midlengaw pulin thepuhen eiy helon gbebalan ditu gulangan. Su gbegay rin riy szangat mephitah tu hepenantu diy dlepeng ditu dunya medlengaw. Riy pemilwasan, su nga medlengaw ruminipag na peripagen pulih para mampuh tu hesszelabuk. Su gampang bu gelet ngalan diy nga khanu meruma su nga medlengaw diy thubig muha dlupaan. Su hepszembah diy giluy, selabut gbebat diy hepeggyah, pibyan diy hepephuni ri nga gagung, gulehen riy gadda khanu.

Metubus tu khanu nu nga mimeduma, su gbawang mephun diy hegbal diy pitas binalbal gayu gbebalalan. Su thitengah diy thapih, selabuk petaw tangen parra mesuggat diy manin binulati dlesung tinawag “dulugan.” Segay pekhoghogan ndan, su gbalalan hini megbegay guni, su guni hini mepheturan tumawag nu nga medlengaw muha phesun riy thubusan atawa hapephun nu gulek.

Su thampusan khanu, tinawag getian, gulehen ritu dibabaw nu khoghogan, su phalinta nu dlumpuk bwangen. Hini pesunuran diy gbat (hepekhoghogan nu helon meduma bu mugat genat di gbawang), hini selabuk khuleg tyap diy delyag muha gantilantil, meresszuh genat riy hepegbegu riy medlengaw muha hepedelan jalem gbawangbansa.

Su helon memeduma riy khanu sigurun su hepesszelabuk meruma su thibuk senlangan atawa thupwan, meruma su dliwag dunya riy getaw, su dunya muha dunya nu nga medlengaw. Su hepesszelabuk subay dunnirun parra diy helampus nu Gbeklug, selabuk gilelan eiy hegabang nu dliwag gbawang. Sah maantu, su hepederuma nu dliwag gbawang mebaluy gembageluh khuleg.

Pibyan riy gbeklug, su gendah mesunay phendayan mepelyawa nu nga Subanen pegbesan, ipatten bu galinen. Su nga khanu mepherayun diy meggusay memeges nu nga su tyap nu gbansa nu nga szeselatawan nu nga Subanen muha mephilala muha mebal gmesekheg khuleg diy hepesszelabuk diy gbenwa.

Dahag pa run, su gbeklug meperipag nu hetubuh Subanen., meruma eiy heszembah diy giluy, hepekhoghog diy gbat muha hepedlemet diy gbebinyasan gbebalan memeguni.

Hini nga gulek henah lak parra diy hesuatayan, meruma na rem diy hepesheg hepeginugut. Su guni nu dulugan, su guniyuni diy gbeklug, mebal khuleg diy dlwas nu hepemitun Subanen.

Su gbeklug mebal diy gaway parra riy helonen muha pidlamug parra riy helonen. Su hetubuan, gbawang, gelal muha khanu Subanen mingulibed parra mebaluy selabuk szistema muha misiduran diy nga pigilas hepeginugut diy helampus nu gbansa—pibyan diy hepszak diy midlengaw, gulek riy dlumibut, hegilas diy dlen getaw.

Hini eiy nga gulola muha gbalatabat diy Subanen na eiy SLT gawayen mepedlehetubu, mepilala muha mepegingngatan.

B. Gemppek Hebetangay diy nga Gbawang Subanen

Eiy nga Subanen minilala harwah gembagel phanghat diy myuna getaw rini phuluh Gmindanaw dini selatan Philippinas sah thenggin eiy gbilang din getaw.

Dlong pa hyandan pemegbenwa rin gbelit dlwas tubig, phun ritu phigenat eiy ngalan ndan “getaw riy gbelit dlwas-tubig”

Su gbetad pigenatan diy Szung Nawan, diy mihabegu tinawag Szung Szembwangan din dapin szindepan Gmindanaw, pigbenwanan gbinyasan gbansa diy getaw agamanen Islam muha nga dumagat, ngmelon dun agamanen Krischan. Miszigwag diy nga salabenwahan diy szung—Sutera Sembwangan, Selatan Sembwangan muha Sibugay Sembwangan (meruma eiy Gbagbenwa Sembwangan)—dahus rema eiy gbenwa diy szalabenaw Sindepan Gmisamis.

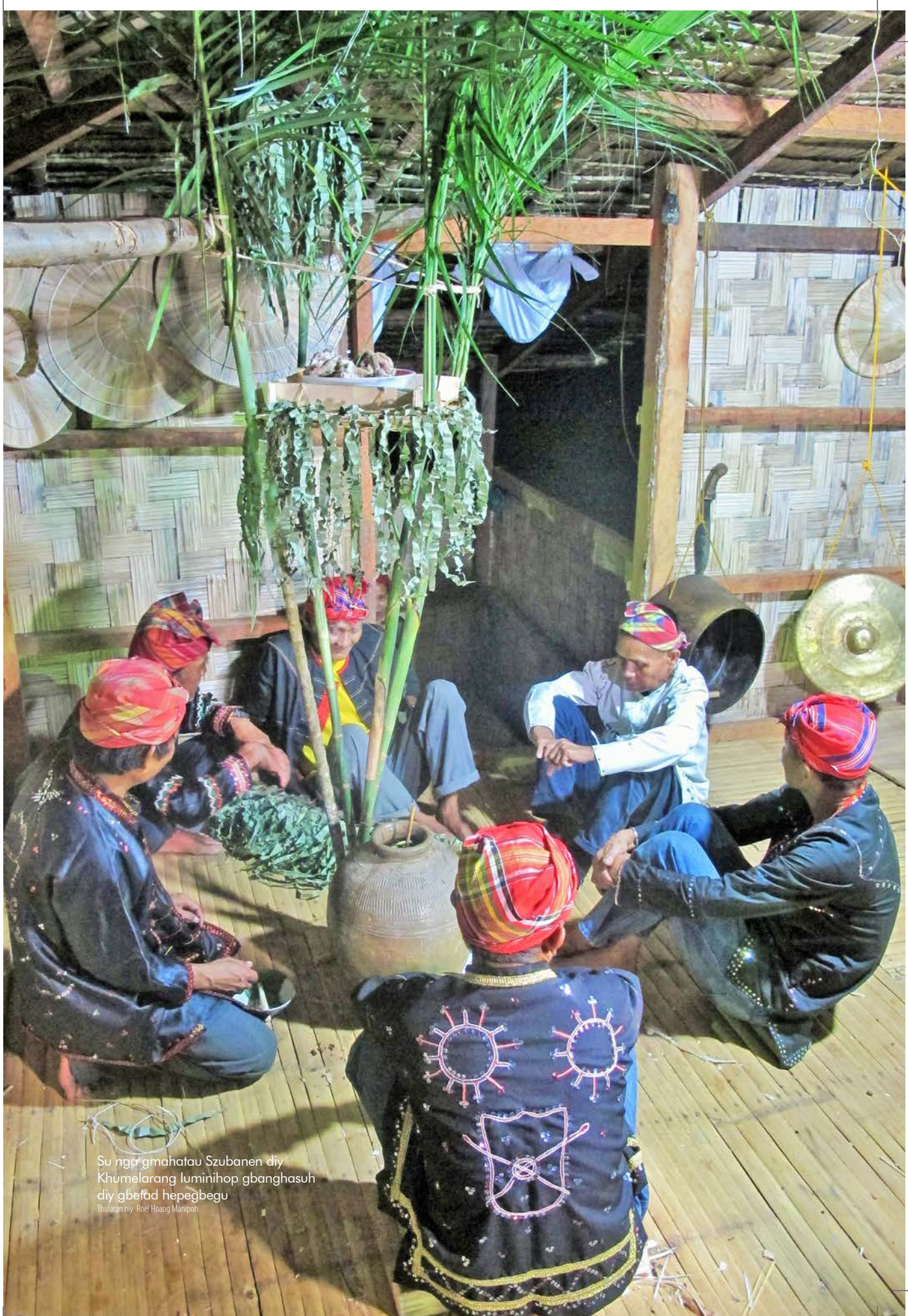
Diy nga gbenwa nga dun pa pemegbenwa run, eiy Subanen dunnirun gbahin ndan gebaba sepuluh-bu-lima riy megatus (15%) sampay genempuluh riy megatus (60%) diy dlon pidlegetawan.

Eiy nga gbenwa dunnirun gmelon Subanen nen meruma eiy Sindangan, Siayan, Josfina, Bonifacio, Aurora, Labangan, Lakewood, Kumalarang muha Kabasalan.

Eiy nga Subanen ganad diy gbetad diy galinalin hepegimula, pemegbenwa, mehalyang pemegbenwanan, muha miphebilin diy pegbenwa riy nga Dlupa Phusaha.

MoGmelon diy nga pemegbenwanan mitah riy minayunayun

Su ngr gmahatau Szubanen diy
Khumelarang luminihop gbanghasuh
diy gbetad hepegbegu
Thularan riy Roel Hoang Manipon

dungus, miredlud napuh muha riy ditas gbinenturan, mesempel diy nga dunirun minum thubig muha diy miryalem miredlud gbawang gmesempel diy gbaba nu gulangan, ginilala maharelirelit dlumibut.

Hagina sah ilelan eiy Subanen szelabuk, eiy nga Subanen dlenlen eiy nga thaluen; jograpikali (dlong pah riy gbinenturan atawa riy gbelit thubig indan pemegbenwa); muha phun riy agama. Eiy hepegbebinyasan mitaha muha nga gelal ndan diy gadda gbawang, muha riy hereklet diy dumagat diy gmahababa pinepuan.

Su nga dlibun muha gembatah eiy mikkhelegenay rin hepegbebinyasan gbawang Subanen, ugaid eiy dlae bu dlibun dunirun szama dlepengen diy helon gulek muha gilal diy getaw genat hepedlenlen diy gbansa muha phigenattan.

C. Khendehan bu Khelegenay din Hegalin diy Gbeklug²

Diy hepethimuh-timuh piggulek su thon 2018 (dwa-a-ngibu-bu-sepuluh-bu-walu), gidumahan nga gbawang Subanen pinitah pulin eiy hepethantu nu Gbeklug pegulehen gadda phitu sampya sham ton, nandaw eiy hepegbetad dun dlenlen diy gadda gbenwa uha dlenlen diy gadda gbenwa megbetad run. Su mihabegu hesusi run pigulek riy dlina gbenwa dini szung minitah na dunirun telu pulu (30) ton, eiy gelet diy hepegulek run. Diy gbenwa Danaw (Lakewood) muha Khumelarang (Kumalarang) diy Szelatan Szembwangan (Zamboanga del Sur), eiy Gbeklug pipegulek gadda phat sampay dlina ton; segay eiy Sindangan muha Siayan, miha Gbeklug minsan diy jalem phitu sampay gwalu ton. Diy nga dlen gbawang mipegulek ndan minsan lak eiy Gbeklug.

Su nga sehabyas hini pemegulehen pa rini nga gbawang Subanen pemegbenwa rin nga mitepuhan pa nga Subanen dunnirun gmesheg muha dunni khuleg, myuna gbetad phanggalalan. Hini gbawang mitah miredlud gmahatas gbawang, atawa riy nga gbinenturan, gbenwa henah meralih merepet nga szechayan.

Dahag, diy nga gbawang Subanen migusay na meszama szalabyan na riy nga gmesempel titenga riy nga gbenwa, su hepenalam riy sehabyas mipherayun mebeleng, muha riy medlengaw muha hebalalaga riy gbenwa mebaluy gmelemu dahag mesok mebeleng diy jalem diy sunud sepuluh ton.

Su nga impluwensha genat diy nga gbawang pinepuan muha diy nga dlenlen pa gbawang migwit thinyap hepegbegu in gbawang Subanen. Segay su sebad salahabyas diy gbansa Subanen muha su nga gbetad mipherayun, eiy nga hepegbegu diy nga hetubuh Subane migbegu mitah sehabyas diy hetubuh ndan. Su nga sebad nga impluwensha pinilala miruma eiy thintuluan diy pinepuan muha nga phanggalalan, hegbegu rin gulola, hephilala rin chinanggi gbetad, phanggalalan diy pinepuan muha gbinyasan diy Kherischan hepeginugut, bu gmelon pa. Hini migbegay gbegu gbinyasan din pigeletan muha hirepetan diy mipenelaman genat di salabawang sampay selabuk.

Riy gandang gbetad, eiy gadda senlangan eiy pethimuaphenn muha phanggalalan diy myuna gbawang Subanen, ginilala eiy hegalin diy phendayan bu gulek diy sala habyas Subanen tgu nga thupwan gmelebud. Nandaw, gbetad di gadda senlangan miphalin diy hetuturayen sebad senlangan, szalabyan su nga gmelebud Subanen, meruma na su nga phemengggalebek, mas pemilien ndan megbenwa din urban centers parra mahanengaw regular muha mas gembagelu galebek.

Segay diy minayan, su gelal diy thimuay muha riy gbelyan ginilala

meruma riy hegalin diy gulola muha gmahasud diy salahabyas din miszelabuk gbawang, hini nga gbagelal mikhinayinay mebeleng hebalalagaen phun diy gelal diy gbenwa mihabegu szalabyan tu nga henah Subanen, su nga pemegawid mehadlegantang, dahag gendih pemilangen su mihanenteng diy gbansa gulek phenggelalan diy thelyuran.

Eiy socio-economic muha gbetad phenggelalan muha su gulek diy gbawang Subanen megbal gmelat diy hepemeges diy heimpluwensha diy hebetang diy phenggelal muhag gbawang nandaw muha su khelegenaym, meruma riy dlepeng salabansahan muha salabenwanan, genat su phalinta *Martial Law* muha diy nga haseled diy nga gmengalap gayu diy nga gbawangbansa, mepedlatan eiy dlumibut, tu heturayan diy nga senlangan gilal diy nga pipenepuan. Diy helon hini, su nga gbawangbansa miyanaan diy nga gmahabagel muha gendih mepepulih eiy mehebeleng. Sebad mihabelengan hindan dlupah phusaha, szalabyan na su nga gbandi (meruma su nga gbebalan pheapuni muha gandang nga gbandi).

Ugaid eiy nga Subanen mipherayun miphekeseheg diy phihilan bu khuleg muha gmetas eiy hesahupen diy gbegu phalinta diy hepedlehetubu diy jandan gbansa. Gbegu duma riy phanghat genat gelal diy nga *civil society organization* muha pya pa eiy nga “gmesambat” nga *local government units*. Su gbinaya mesuporta rema diy nga khuleg ndan meperayun su salahabyas.

Mas impurtanti, eiy NCCA, duma eiy nga *local community organizations* mihagbegay diy mihagbal diy hampun gbenwa, diy gbilangn diy pethimuan di gadda gbenwa diy hepenalan. Hini nga

Su nga gmahatau pemeginum gasi
jalem tu gbalay Szubanen
Thularan ni Roel Hoang Manipon

SLT migbal mechanisms para mereinforce phebyan diy hepegalin diy phendayan bu khuleg nu gmahatau muha phanday diy gbansa sampay mateng di nga gbegumbata.

Dini salabenwa Szelatan Szembwangan, dunnirun sham buk nga SLT mibal muha mibal opereshunal diy nga lokal geruppu diy ng gbawang Subanen. Nandaw, dunnirun nalak thelu buk gegitubuh enhanced SLT dini. Su sebad genem SLT mipherayun diy hepegbal gbetad gbebalan, ugaid henah delayun.

Diy pinapelek phinda, eiy Subanen, minilala bu misunan diy gmetas dlepengan diy khendehan, miruma riy mimephated khelegenay, muha su jandan pemegwit diy gbansa ndan miphetas gbinyasan diy nga gbinyasan khendehan genalapan diy nga salahabyas:

1. Hephilala diy hepeginut diy Kherischan agama, pigendih atawa gineligen eiy hegbal nga gbetad khanu diy nga Subanen;
2. Hapherun nga dliiru-gbunu diy nga szundalu muha ribildi pangay riy heleleng diy nga khampu atawa gbawang nu nga getaw diy maharelitremit gbenwa;
3. Hepubri bu khelegenay phun riy hebabah nu megani atawa gmalap mibaba phun diy hepedlat nu thimpu mu sebad pa nga dlat diy gbenwa;
4. Su gmelat mipegbetad diy dlumibut phun riy hengalap gayugulangan muha gbinalan, phigenatan gbebalan khanu, meruma su nga myuna gayu atawa phegimula, phigenatan;
5. Bilengan thiddu gelal eiy nga thimuay phun diy nga henek diy nga phenggelalan diy phinepuan, gendah na pemilangay muha mimedlubay eiy nga myuna gbebelayan, muha migbegay henah milinya gbansa muha henaen gulola;
6. Su hegiskila pinilala mipdelayu riy nga gbetad muha riy gbansa; muha
7. Miphelubay atawa gendih materated khinahanglan gbebelayan atawa ahinsha gubernu szama riy khesibaan, hesibahdlawas, gbetad gabugaw, hephepagen dlumibut, muha hepegbinalan bu sebad pa.

Ugaid, eiy hedunirun muha hilala diy nga gbelyan selabuk lider di pigayepan, pedumanan diy gmeseheg gelal muha delayun khuleg guhuman diy mimethepuk gbawang Subanen, dunirun salahabyas, pya pa dunnirun khelegenay, hini mepherayun.

Pipegusay, eiy hepelibru muha hepegbal muha su hegamit diy gadda gegyan diy henalam diy SLT mesembagdiy hepephelon diy nga SLT dini salabenwahan muha peselabuhen diy hepeggingngat diy Gbeklug. Misembayan diy selataw Thimuay diy gbawang Subanen dlongen pa, “Bah pegbenengan eiy hepegbal diy Gbeklug, dahag eiy gilelan Subanen megusay mebeleng.”

D. Pipedumahan Phebyanan din Giseggan diy Pheradjek

“Su hepegingat ta diy nga szehabyas ICH balen holistic muha comprehensive strategy na mephegulek rendan su gmesihad mepegbetad дума riy gbawang muha mesupport genat diy dunnirun muha gmesibah gmahasud din telebangan geruppu.”

—Timuay Gawasen Balibis,

Lanayan, Lakewood, Zamboanga del Sur

Su hephesun guras gibwang diy gbawang subay balen pulin eiy pheradjek mepetumanan tu implementeshunen balen gbekna

ibidinsha di geddan diy hegwit diy gbenwa misembit pheradjek. Diy heturen, eiy myuna gbawang, free prior and informed consent muha szabut diy gbawang pitas poibyan riy gbalahatan khanu riy herawat.

Ugaid, diy hepedlam din hephepenengaw muha khetad hepenulat run su mimeduma sa panghat mephepihil diy hepephindapinda diy nga szeselabuk delayun giseggan diy gegyan hepenalam muha mesiguru su gbawang jandan khontrol, henah lak balen penelaman ugaid balen subject balen megusay su gengayan binal diy miphun diy pherajek. Delayun, mitah piabyan din hura tu nga lider muha nga gmahatau miduma parra diy giseggan nu nga pherajek.

1) Mipephunan Hepethimuh diy nga Phanday diy gbansa muha ng Lider diy Pigayepan

Su nga gelal muha nga miduma riy Dumendingan migbal sunud-sunud konsulteshun pidumanan, nu nga phanday diy gbansa, phanday diy nga khanu, meruma su nga dlibun muha su nga gbegumbatah. Su konsulteshun binal diy dlenlen gbawangbansa diy dwaabuk gbenwa din salabenwa n dunnirun SLT mibal – phat (4) buk mikaha gbawang manin diy Duminata, Lanayan muha Poblacion szahup gbenwa Lakewood (Danaw) muha thelu mehiha gbawang Bulisong, Secade muha Bogayo East szahup gbenwa

Su nga gbagelal Szubanen pegbiylan дума su nga mlahit tu pegabang NGO segay pegbal pyuna khonsulteshun

Kumalarang.

Su nga mimeduma diy gmehiha phanghat pithimuh piphindahan diy khinahanglan hapegingngat diy gbetad Gbeklug muha dunnirun dlagan gulehen hini gmesibah salahabyas diy nga gulek diy gbawang balen selabuk gunned thintuluan diy mibal nga SLT.

Hini phihilan muha pherugang genat diy nga sunud-sunud khonsulteshun pizimpulih ngenlengay diy selabuk hepethimuhditu ditu Gbagbenwa Pagadian su July 21, 2018.

Su nga gbagelal Szubanen pegbityalan дума su nga mlahit tu pegabang NGO segay pegbal pyuna khonsuleshun

Mitubus su khonsulteshun, su helon gbagelal Szubanen migbegay tu jandan khelyagan tu hepegingngat tu jandan phusaha

2) Gbinyasan Khanu diy Huras diy nga Medlengaw nu Gapuh-apuh

Segay su hepethimuh-timuh mipeggulek ditu Gbagbenwa Pagadian, dunnirun pigulek khanu hukha binal diy gbelyan muha riy thimuay muras tu nga medlengaw muha gegyan genat tu ng gapuh-apuh. Hini mipegulek pulin piphindahan su hepeszelabuk diy hepegbal diy Gbeklug balen gunned thintuluan diy nga SLT. Su khanu diy nga gbawang impurtanti pya pa piyan diy thaluh atawa diy hepenulat huras to gbawangbansa, hagina helon hini ginilala selabuk gbalahatan, gbalalaga phinda.

3) Hepeszipulih Hathenggi diy nga Gembagel Gaway diy nga Hepegingngat diy ICH

Su phigenat diy nga gbawangbansa Subanen duma indan su ng gelal miduma su jandan miduma phnaghat binwang ndan su jandan kelyag tu hediralian diy hepegingngat ICH genat diy gbawang. Ugaid, lagan ndan pipegusay ndan teluay su thepengan diy hepegingngat tu gbeklug parra balen pithibuhan, witten diy gbenwa, melon thepengan, muha melon gbinyasan na dlenlen eiy khabyasen szilung riy thelu khuleg:

- Tepengen parra mitah eiy Gbeklug;
- Tepengen parra mepesun diy helonen bu metintuluh diy nga getaw; muha
- Tepengen parra riy hapheszipulih tu myuna phendayan.

Segay su hepegdlamug diy SLT diy SLT rinugang eiy dwaabuk dlepeng diy gbinyasa diy hepeggingngat, su nga phigenat diy gbawang minilala ndan su nga diralian khuleg na subay mepuna mireklet tu misembit khulegan, muha rem lamuggen diy *Ancestral Domain Sustainable Development and Protection Plan (ADSDPP)* diy gbawang pegusayen pesebutay rini szilung:

- Su dlon khelyag gaway muha nga gulek balen nab u dun hepegbasa diy phalinta muha gbetad Subanen mahapantag riy Gbeklug, piyan ritu nga gaway gbetaren tu nga Thimuay, su phanday khanu muha su Thimuay diy maantu gbetad riy nga khanu pulinitu muha segay tu hepintu nu pisebutan;
- Su nga Subanen subay pepihilen muha subay memihil muha pegesen su gbetad saktu tu hebwang atawa tu hepeggawid hesun szalabyan na su pigedlud phendayan; muha pepegusayen su nga geligen atawa munutan su ga gidlud telerwan diy hegbinalan;
- Dunnirun nga phanghat jalem riy pemegingat, meruma eiy phanday khanu, genat riy gmahatau, muha na sebad *concerned organizations* muha *agencies*. Su dlon mimeduma middlegantang diy khetaren hepegbak thepengan diy hepeggingat meruma na su hepenintuluh muha harateng diy khanu, parra mesiguru su hepegingat nu nga gidlud phendayan ugaid mepethantu pa eiy Gbeklug riy hepezzelabuk, hepenginsabut, muha hepeggilas;
- Begayan su nga geruppu muha nga дума agencies ginggat na phunan eiy *Joint Inter-Agency Action Plan* muha mepepenuh riy heperuma nu khelonan diy hephilala diy nga geligen diy gbansa szalabyan na run su khin khelonanen.

4) Hepezzimpulih diy nga Phalinta diy Hepeggingat

Su hepeggingngat diy salahabyas *ICH* subay mahabyan diy *comprehensive* muha *holistic strategy* dahus rema gmesihad hepeduma din pemegbenwa riy gbawang. Su mepeplanuwan Gbeklug pithenggin mebaluy selabuk dunnirun eiy gisegganen muha dunnirun malap ta ru mahapantag riy myuna Subanen parra riy meperayun su hepegingat tu nga dlumibut muha pepulien gbetad diy myuna phendayan, gmalap diy gbenwa muha pegbegu tu janta medlengaw.

Su dlaggan ta mepebegu riy nga dlaggan ta khetad hepeggingngat “hepepuli tu hepedlemet diy Gbeklug diy janin gandang jangha szalabyan diy hepegbal dun minsa riy phitu ton diy helon gbawwngbansa riy Subanen.”

Parra mapet hini gawway, su mepesunan muha diy nga gmahasihad khuleg diy nga pemegwit (phanghat genat riy nga gbawang, *assisting agencies, local government unit, civil society organization*) parra diy hepegingat diy Gbeklug, miralang diy *UN SDGs*, hini selabuk *crucial* muha *irreversible*. Meruma diy mipesszebutan sah khetad hekhuleg sampay merepet su khesibaan hepegingat diy salahabyas *ICH* hini gulehen:

- Megbal participatory cultural mapping muha *ICH* inventories, su nga mitah muha reccomendations genat ritu su helon hini peruman riy *Comprehensive Development Plans and Programs* tu helo phenggelalan diy nga gbenwa (*LGUs*);
- Su hepegbal diy hetepeng diy nga gbetaren muha khiy jangha szembag parra mepetas su galap diy nga gbinal communal muha

mesibah hegamit riy delayun diy dlumibut jalem riy dlupah phusaha mesiguru su hephilala muha su hepepulih su nga gempahayan diy gbansa muha gembaba gbetad diy gbebalan diy hegbinalan gamit diy dibaluy gbalay;

- Su hephepiseg bu hepegulek diy *Inter-Agency Convergence Program* (eiy *NCCA* eiy *lead agency*), para mepetas pa hepheliwag diy megamit SLT diy helon gbenwa dini jalem salabenwa;
- Misegan diy nga gulek megamit riy *Indigenous Peoples Education (IPED) Program* diy *Department of Education* pibyan giseggan diy nga gmesibah diy gbansa nga gbebalan diy phendayan muha riy hepegbal riy nga hepenalam parra riy core diy gbansa mahatag riy *culturally engaged* nga gmenintuluh miruma riy *IPED*; muha
- *Mainstreaming* diy nga comprehensive thepengan diy hepegingngat diy *Ancestral Domain Sustainable Development and Protection Plan* meruma su pahayan malap diy gempahayan diy gbansa mingatan eiy su nga thepengan nga gbawangbansa Subanen.

Pibyan diy pipegusayan gawway tu hepeggipat tu Gbeklug subay melyag begay dalan parra riy implementeshun diy nga dlenlen gbinyasan getaw muha su nga gmelon phhebyanan sampay di giseggan tu nawan tu nga gbenwa diy nga Szubanen. Majari, su *SLT program* mahagbegay jangha diy hepeszibalayan nu nga pimbegay genat diy nga gbagelalan mihareklet diy thiddu harendel diy nga gulu gbagelal diy dwaa a buk gbagelalan.

Hapeszagipah nu kxanu tu nga dulugan pithaw
Thularan niy Roel Hoang Manipon

E. Mesiguru eiy Hepengahad bu Hepeseheg

Segay eiy sebad duma riy myuna gbawang pahay balen gelapan diy sala diy nga salahabyas *ICH*, su nga minilala phanday diy gbansa diy nga gbawang mimeduma diy gadda gelet diy giseggan diy pheradjek.

Su hepeseheg, diy bwang diy phanday diy gbansa, dlenen diy gadda geddan. Diy selabuk khemet, mepemetud eiy nga gbalalaga eiy nga gmahatau thon henalam muha phendayan na miphetubuh randan. Din nasap dibaluy khemet, su jandan delyag di gulek migusay mesabut na dunnirun gbalalaga mirugangen diy giseggan diy jandan nga gbawang.

Su gbenwa muha gmegipat pipulian ndan ilelay su dlagan ndan gindan diy gbawang mahatag diy gegyan hepenalam gbehu eiy misembit hepesszigwag atawa hepelibru subay balen. Diy gindan diy gbawang, su meduma riy gbawang pahayen bwangen su janin ganjah. Dun da rema gendah gibaay lagan dan bwangay henah gaway uhittay rini jalem haphepenengaw, ugaid su nga gempahayan pindan na pahay meddlegantang muha megawid din pheradjek meruma gmesibah heretengan. Hini eiy selabuk gilelan diy hepeseheg diy gbenwa. Dahag, eiy heduma diy nga dlibun nga lider meruma eiy nga gbegumbata dini thibuk hephepenengaw muha diy giseggan delayun pesigurun.

Segay eiy gaway diy pheradjek gemitten diy gegyan hepenalam diy hebetang diy henintuluh-bu-hegiskila jalem nga SLT, su nga gmesihad nga gulu riy gbenwa mipinda ndan mahatag riy pheradjek pangay riy gempahayan gulehen mihanenteng diy gbansa parra diy giseggan diy hasimpulih. Su thepengan diy hepegingngat diy gbeklug pahay mahaperugang diy gbetad bu mebegay diy nga agencies muha support organizations diy sunud nga gbinyasan:

- Perugangan eiy nga phendayan riy nga gmenintuluh diy *Indigenous Peoples Education (IPEd)*;
- Megbegay gembagel jangha parra mahalap galebek szalabyan na run eiy gbegumbatah;
- Gembageluh hetepeng bu khinjangha gbegay diy nga *LGU* parra riy hepegipat riy dlumibut; muha
- Punan eiy hepegamit diy myuna phendayan diy hepegingngat diy gmelat gbetad mepereddus pibyan rin programs and projects mihahit diy *climate change*.

¹ Hini su pigussay pibyan diy gunned, szeled muha nga mebyanbyanan tu nga gmelagah ganad diy diy nga dlenen gbenwa Szubanen—su Gbeklug. Su szulat tinalu *ICH inventory* binal parra meperun diy *NCCA archives*.

² Binal genat riy piggulek Konsulteshun daripuluh mesunan su dlagah nu gulek mahatag riy Gbeklug duma eiy Dumendingan muha *NCCA*.

HATELU PANGHAT HEGGIPAT DIY GBEKLUK PIBYAN DIN SLT

A. Gbekna Ippatten din Mihareklet Salahabyas ICH

Mitubus su gmessibah hepephilala din nga thimuay muha nga gbelyan nga peruman ey hepegbegay-phegyah di khanubeklug mebaluy gunned din *SLT*, su pemegwit din *SLT* mibaluy muha miperun tu phinakagaway din gunned phendayan muha su gulek pibyan diy hapenengaw, haepuna, and hapedlegantang mereklet diy salahabyas merum di henah thiddu hepenintuluh.

Su nga miruma diy phanghat megulek pidumanan diy mithetelundug gulehulek diy hapedlegantang gbetad-giskilan muha hepegbal dlibru dahus mipegwaahan diy mitah nga gaway riy heposszelabuk riy salahabyas din *SLT* meruma:

- Parra meha peryalem ey nga gmegiskila pibyan hepegyah diy nga bigay *ICH* Subanen, szalabyan diy gbeklug muha tu nga miharehet salahabyas;
- Parra mepegussay su hepinginabut diy gilelan bu nga gmahasud muha minehet dit dlenlen salahabyas duma riy khanu Gbeklug;
- Parra mepeseheg ey gmahasud diy hilala diy gbansa, ganjah riy gbenwa muha hesibah diy dlawasen din gbegumbatah riy gbenwa; muha
- Parra mepinteran riy phihilan muha su phusung nu nga gbegumbatah Subanen pemeguskila tu szeselatawan gulek ndan diy hepegguna thepengan din hepegingat parra rin Gbeklug.

Parra helon nga gaway, su *committee* dun ilelan dlima habyas *ICH* na mireklet diy khanu, mirugang tu gandang misunan salahabyas diy hepeglala gbebalan, na binalay tu gandang nga khelasi diy *SLT*. Hini nga salahabyas diy *ICH* mephelimbul din habetang diy hanintuluh muha hapenalam diy *SLT* manin:

1) Guhiten diy piphunan diy Gbeklug ginalap genat diy ginguman Subanen. Hini nga thintulan gmesibah diy nga gmegiskila parra mesunan ndan piphunan diy gbetad diy gbenwa, su nga gbalalaga diy gbansa di salahabyas di gbansa Subanen muha diy nga pemesszunud nga rasun diy hepegbetad diy Gbeklug.

2) Phunan bu gbalan diy myuna khoghog bu hepepuni. Dini thintulan, su nga gmelebud gmegiskila mahalap phegya diy gbalan gbenwa muha medlengaw pibyan din khoghog muha haphepuni muha mepesibah su gempuluh khuleg parra mahasagipah myuna phahayen segay peshagipah diy jandan gmesibah hepeduma diy khanu.

3) Su nga gilelan muha nga gmahasud diy nga mimeduma diy khanu riy Gbeklug. Dun hekhinahanglan diy nga gmahalebud gmegiskila parra mitah ndan su gilelan muha meperyalem su nga gmahasud diy nga dlenlen dulang diy khanu, su khuleg-phitah dahag dunniiy pharten khawatil meddlengaw bilang gmimbru di gbawang. Pigeqyan diy lider diy hepeginugut, su nga pemegulehen pinilala muha

pemihilen su piginugutan muha gulola medlengaw diy gbawang.

4) Szuba muha khetarren eiy hesagipah nu gbetad ginumen diy Subanen. Su gann muha ginumen subay mebaluy phenginuba diy khanu riy bawang muha dlumpuk. Su nga gmahalebud gmegekiskila subay szagipah mahalap khuleg din hasagipah myuna gann muha su sikat gasi Subanen, hini helonen *requirements* diy hegbal Gbeklug.

5) Su *inventory* diy *traditional farming systems* mihanenteng gbalalagah diy gbansa phegimula. Su Gbeklug selabuk impurtanti dlumpuk pahayen tehapan su thimpu hepegbinal sinunud diy nga Subanen. Pirumananen salahabyas diy dlumibut mitah, melon tu nga gi-consider miriwata muha significant ritu nga getaw. Su heperayun ritu hephelon muha hepeggipat di midlimbul gbinyasan diy nga phegimula mua dlenlen dlepeng nu nga phegimula jalem diy dlupah phusaha.

Pipengenlengan diy dlehuya hini, su nga gmegekiskila mahalimpwas diy nga dlenlen geddan diy nga pedlehuyaan jalem diy szezheg gina ndan:

- Milala su nga gbalalaga salahabyas dirichu mihareklet diy khanu Gbeklug muha mepegusay su hebabalalaga nu nga salahabyas;
- Meperyalem su hepenginsabut din tinaluh shared community mahapantag diy gulola nu gbansa gahad diy Subanen na pidlehelon nu nga gilelan muha nga gmahasud mireklet duma eiy nga mipenentengan salahabyas *ICH*;
- Gulehen khetad su phendayan diy salahabyas *ICH* megamit diy thiddu hebetang diy hetubuh parra balen gentaran diy helampus diy gbawang salabyan na riy tinaluh nga pherogram mu nga pherajak; dahus
- Megusay diy hepephinda sah khetad eiy gbegumbata gmimbru diy gbansa pahayen, meperayun muha mepengantap su nga gul-ek gmesibah diy nga gbegumbatah szalabyan na riy hepeggingngat muha mepherayun su salahabyas diy *ICH*.

B. Hepegbal diy SLT Learning Curriculum: Gegyan Gineddan

Genat tu nga mipinda diy minayan, su nga gegyan hepenalam muha eiy nga dlilbru hepenalam parra meperuma eiy Gbeklug mepelanu muha me-*finalized* diy phemenggalebek committee, sunuren eiy gegyan gineddan.

Gekna Geddan. Meddlegantang sah alan Salahabyas diy mehalyang phusaha diy gbansa su gbawang meguhiti diy SLT Learning Process.

Su nga pemegwit, diy phinakamesempel hepepindapinda duma eiy nga phanday diy gbansa, helonen ilelan gmesibah diy salahabyas diy *ICH* na meddlimbul balen thintuluan din *SLT*.

Eiy *ICH* selabuk phendayan na gendih mehuleg, manin thaluh, phiilan, piginugutan, phebyan, gulola, szistema, patterns, gbebalan diy gutek bu phihilan, technologies, khetaren, gbyanan muha usu.

Ugaid melon diy nga jangha, su *ICH* megbegay muha gahad na miruma diy dlawas tinaluh processes muha diy actual implementations.

Sapalati, eiy selabuk khanu riy gbelyan parra diy dlawasen muha balen gbyanan eiy gendih mitah gbetad rin lak phihilan sah khetaren, ugaid su phanday khanu atawa su gmemulung gumamit

gmelon gbebalan atawa gbitang szama riy thingting, dleryah, dlansuk, ngadon, gann bu sebad pa.

Parra meguasay mepegya mu mesabut su dliwagan nu hepenginsabut diy *ICH*, su 2003 *Convention for the Safeguarding of Intangible Cultural Heritage* diy UNESCO migbuha-babah diy dlina buk gbinyasan diy mahalyang gegitubuh phusaha diy gbansa dlong pa:

- Gbetad diy Mehabwang muha ng Phenenghilann, meruma eiy thalu balen shehayan diy *ICH*;
- Phahayen diy Khulegphitah;
- Gbetad diy gbenwa, nga khanu muha nga gmahasuat-suut dlumpuk;
- Phendayan muha nga mipenelaman mihenenteng diy dlumibut muha diy khawang, dahus
- Gbetad diy Hepenlala.

Su sehabyas phihilan diy *ICH* eiy mehalyang muha pekhebeleng. Sah dlong pa nu nga gmelon nga gmahasuran, eiy gmahasud diy gmehalyang eiy hegagag diy mipemihil pibyan diy hehambang, henah rema melyang atawa nawa, mebatik. Hini genat diy sethang Latin *tangere* atawa “pegewiran.”

Diy gmetud nga khibetangan, dunnirun gmeliwag salahabyas diy *ICH* diy selabuk gbawang nu gbansa. Ugaid, su gentangan su salapngat subay pemihilenen hini nga gempahayan gulehen:

- Mahapenggalebek eiy salahabyas *ICH* mitah diy Gbawang su hepherayun tu gulek bu gbetad;
- Dunnirun delayun muha dlagan nu nga Phandaydi Gbansa meduma ataw meperuma riy *SLT*;
- Su gbilangan nu nga gbegumbatah medlehelyag subay merepet dwaapuluhbulima (25);
- Gmesihad megbegay su nga Thimuay muha nga Gbelyan; dahus rema
- Su phendayan muha su khuleg mesunan diy jalem dwaapuluhbulimandaw.

Sah su hebetang gmesibah muha gmetas diy nga subay gulehen dunnirun, su *local coordinating team* mepherayun tu su gbetaren.

Harwah Geddan. Hegbal tu hepegbilang parra Pedlehetbuen su nga Salahabyas *ICH*

Dlong pa gempahayangulehen diy *local coordinating team* megbal szeselabuk hephilala nu nga getaw pibyan diy salahabyas *ICH*. Su ng gmalap peselabuhen tu minalap parra mepenengaw su impurtanti muha khinahanglanan thintuluan genat tu pizselabuk *ICH* diy gbetad hepenalam diy *SLT*. Su gmesihad hepeduma diy nga phanday diy gbansa muha su nga thimuay diy helon geddan nu hilala nu gbansa mebal khinahanglanan.

Su *Table 1* mephitah su gbinyasan diy salahabyas *ICH* muha gadda domain muha su gemiten henalap data muha su gelappan para tu inventory diy gbansa. Hini mahagabang din *local coordinating team* diy thubusan diy inventory. Ugaid, meseleigan su sala panaghat mesunan su hibetangan, megbal dlen atawa iseggan to hepesibah diy

mepedumahan ng gbetad eiy ng gapu-apuh diy phesun diy ICH.

Su NCCA migbal gmelon na hepengalap diy ICH dini dliwag salabansa, hini mahatabang diy nga local coordinating team gemitten parra mebaluy gmelemu genelapan. Dahag rema, dunnirun selabuk *ICH inventory* binal dini Szelatan Sembwangan perumahan dini gegyan diy hepenalam.

Subay pegusayen sunga gbalalan gemiten diy heenengaw sumbala pethepuhen diy nga pemegwit diy gulek parra pemegussay eiy salahabyas *ICH*. Merum pa jud su nga khinahanglan gamiten su nga gbebalan minitah dini inventory szama riy:

- a) Thelyuran szunan diy salahabyas
- b) Khibetangan mipegbetaran bu hasanu mipegbetad eiy salahabyas
- c) Gempelek guphat diy salahabyas (guphat nu ng guhitten diy nga gbetad, dlumpuk/thimpu, nga mebyanbyanan, gulek, mireklet nga hepeginugut, hebetang, gaway muha phermanente galap)
- d) Nga pemegwit diy gbetad gbansa muha pemegulek riy nga salahabyas (hepeguphat mahatag diy getaw atawa diy nga getaw piggulek pa riy nga salahabyas *ICH*)
- e) Gbetad diy hepeggalin (guphat diy khetad su mehalyang gbetad mepasa diy gbegumbata)
- f) Su minayan bu hinibegu gbetad diy thepengan nu hepeggingngat bitang diy gbenwa.

Hatelu Geddan. Hephinda diy nga phanday diy gbansa mahatag diy gaway di hepenalam sala *subject*

Su nga pemegwit diy nga gulek дума eiy nga pemeggulek дума eiy nga phanday diy nga gbansa diy hepegbal diy gmetud muha gmesok diy gmetud gaway diy hepenalam diy selabuk *subject* na pahay lemuggen diy pimemili salahabyas *ICH* mihanenteng diy *SLT*. Dahag rema mebaluy gulehen eiy nga gaway diy hepenalam mireklet diy nga *SDG* riy *United Nations*.

Merugang pa ritu, su pemegwit subay mehaphinda muha meszabut дума eiy phanday riy gbansa diy gbawang melyag menalam diy nga phendayan subay malap diy nga gmelebud gmegiskila diy salabyas *ICH*. Subay pegingatan diy hepegbal henah thiddu *SLT* su nga phebyan diy *SLT* lumiwag samapay thelupuluh (30) thepuk-thintuluan, meruma su nga gmunned muha nga thulan phindahan diy nga thintuluan. Ugaid, dunnirun phendayan thintuluan megussay malap sampay jangha hanintuluh diy nga khelasi *SLT*. Dunnirun selabuk gaway diy hepenalam muha dunnirun dlepeng diy phendayan, mihanenteng diy tinaluh gbetad hepenala, hini pinitah riy *Table 2*, pinitah parra mebal gegyan diy pemegwit.

Hapat Geddan. Milala su nga Mimeduma diy hepenalam muha pepegusayen su nga gbyanan nu nga gunned nu nga thintuluan mihanenteng rin salahabyas diy Mehalyang Phusaha diy Gbansa

Su pemegwit, pibyan nu gegyan nu nga phanday diy gbansa, mepherayun megal dlistahan tu helon subay unan balay phinted-thintuluan na pilelan nu *SLT*. Pipegussay minilala thintuluan pahay mepegulek jalem dwaapuluhbulimandaw (25 *days*) su thintuluan su nga mepepuna thintuluan subay gbalalaga parra malap su dlagan dlepeng mesunan tu nga gmelebud gmegiskila.

Gbekna Dlamisaan. Genlengan diy Salahabyas, Gbinyasan, Gbebalan diy Hengalap Hesun muha Gelapan

SALAHABYAS ICH	GBINYASANEN	GBABALAN DIY HEN-GALAP HESUN	GELAPAN
Gbetad Szembah muha Phenenghilan	Nga thaluh, nga gbebat-szembah, ginguman, phantuk, phenenghilan, guhituhiten, phindapindan, dlunliy, piphunan, guhiten teganah, phinding, bu melon pa	Hepeszak-phinda, mihanenteng diy phida-phanghat, hepephilala muha simpulih khuleg, gbathipulih mireklet hephepenengaw muha szinulat	Gmahatau, phanday-phahayen, gmegeulek diy gbansa, phanghat diy gbansa, gbebalayan diy gbansa
Phitah-khuleg	Gbetad diy hapepuni (tingeg muha gbebalan) Hekhohog, Gbebalayan Phitahkhuleg	Hepeszak-phinda, mihanenteng diy phida-phanghat, hepephilala muha simpulih khuleg, gbathipulih mireklet hephepenengaw muha szinulat	Gmahatau, phanday-phahayen, gmegeulek diy gbansa, phanghat diy gbansa, gbebalayan diy gbansa
Gbetad diygbenwa, khanu, dlumpuk	Delayun pemegulehen nga gbetad, nga dlumpuk, dlumpuk diy hetubu diy getaw, khanu, dlemetan manin diy gasing, muha tiddu dlemet	Hepeszak-phinda, mihanenteng diy phida-phanghat, hepephilala muha simpulih khuleg, gbathipulih mireklet hephepenengaw muha szinulat	Gmahatau, phanday-phahayen, gmegeulek diy gbansa, phanghat diy gbansa, gbebalayan diy gbansa
Phendayan muha Hepenalam mahatag diy Khawang	Gbinyasan diy teganah phendayan, myuna mipenelaman, phendayan mahatag riy nga phegimula muha gmegeitubuh, su gbetad diy hepemulung, nga khanu, nga phemeginugutan, khanu batak, hepemitun, hagbebelyan, khanu diy medlengaw, bug melon pa.	Hepeszak-phinda, mihanenteng diy phida-phanghat, hepephilala muha simpulih khuleg, gbathipulih mireklet hephepenengaw muha szinulat	Gmahatau, phanday-phahayen, gmegeulek diy gbansa, phanghat diy gbansa, gbebalayan diy gbansa
Gbetad diy Hepenlala	Gbebalan, phenepeten muha hegbal gbulawan bitehel muha dlinggih, gbitang balen pegibaanan, zehayan muha gbalay, pemetangen phahayen muha gbebalan diy hekhanu, gbitang diy hephepuni muha gbebalan diy gbalay, dlemetan, pahay hepegiskila muha, gineguan, bu gmelon pa.	Hepeszak-phinda, mihanenteng diy phida-phanghat, hepephilala muha simpulih khuleg, gbathipulih mireklet hephepenengaw muha szinulat	Gmahatau, phanday-phahayen, gmegeulek diy gbansa, phanghat diy gbansa, gbebalayan diy gbansa

Su nga gmahalebud gmegeiskila ditu SLT diy Gbenwa anaw (Lakewood) mahapantag diy Hepemench
Thularan niy Rhonson Ng

Pemihilen:

Su Phat Buk Phasek diy Mehalyang Phusaha diy Gbansa

1. **Eiy ICH selabuk gbetad, gendawan, muhha gegitubuh ra rema.** Su gmehalyang phusaha diy gbansa hena lak mephitah tu nga mipasa gbetad genat tu minayan ugaid meruma rema hileyaman diy gbinenturan muha pinepuan na pemedumahan nu nga phanghat dlenlen eiy phigenatananen.

2. **Eiy ICH melahit eiy helonen.** Su pigilas nga phenengilan diy gmahalyang phusaha diy gbansa na misszama tu nga pipedumahan diy nga dlen megbegay ranta diy pihilan diy hephilala muha hepherayun, megbegay hirekletan nu janta minayan, piyan diy nandaw, muha sampay tu nawan. Su ICH mehagbegay diy mesibah delan diy gbenwa muha nga gabbang diy szeselatawan parra mahabatik diy sala tahap atawa diy dlen gbenwa muha mebatihen eiy selabuk gbawang.

3. **Su ICH dun megwit run.** Eiy mehalyang gegitubuh phusaha diy gbansa henah lak giwit gmesibah diy gbansa, sah pedlehuyaen, parra tu janin helyang muha hesibah. Genat diy nga gbawang muha suminalig ritu nga phendayan nu gbetad, gulek, nga hileyaman begayen ditu sebad riy gbawang, genat diy gapu-apuh, sampay mateng riy dlen gbansa.

4. **Su ICH mihanenteng diy gbawang.** Eiy mehalyang phusaha diy gbansa mebaluy lak phusaha sah milala diy nga gbawang, nga phanghat, atawa szeselatawan na pegbal, delayun muha peggalinen. Sah gendeerun eiy hilala , gendeerun mahadlegantang megbegay phenenghilan atawa hepenalam tu jandang phusaha.

Dih dlen phinda, su mga milista thintuluan pinilala minehet tu nga salahabyas *ICH*. Su nga gengayan muha hepegyah diy nga salahabyas diy *ICH*, su selabuk phendayan misunan muha su nga gulek misunan mireklet diy salahabyas *ICH* muha/dahus su gmelemu phendayan muha gulek sampay tu hepegingngat diy salahabyas *ICH*.

Dahag pa ritu, hini nga gengayan mebaluy phunan din hilala diy gbekba muha dlepeng diy nga dlagan mesunan thintuluan pilalan diy hepenalam diy SLT. Su dlemisaan riy mephilala diy selabuk delan diy salahabyas *ICH* jalem diy *Traditional Craftmanship Domain*.

Halima Geddan. Guhiten eiy helon nga thintuluan gulehen bu balen дума riy gbetad hepenalam

Gadda thintuluan milala muha unan gulehay diy thimuh thintuluan rin SLT subay pegusayen petinaway piyan diy nga pemeszunud habyas:

a) Su nga gaway thintuluan atawa phendayan na pahay mesunan diy nga gmelebud gmegiskila (salapati su gmelebud gmegiskila mepepith su hepenginsabut muha hepegyah tu gbetad diy hepenlala muha su janin khawatil diy hepegingngat diy *ICH*);

b) Su nga gempahayan diy Khulegpith pahay malap piyan diy hepezipith diy nga gmelebud gmeiskila (szapalati, su nga

Harwah Dlamisaan. Nga szapalati diy nga Pimbal nga Gaway riy Hepenalam, Mepherayun Giseggan Gaway muha Dlehuyah diy Hepenalam

Gulu riy Dlibru Gegyan	Gway eiy gbebalan, binal khemet diy nga Subanen
Gilamug diy Salahabyas ICH	Gbebalanen gway muha su misangay nga gbebalan muha mireklet nga pimbal
Titengaan Salahabyas ICH	Myuna henlala
Misangay nga Khabyas ICH	Gbetad diy gbenwa, myuna phendayan muha mipenelaman
Gaway diy Hepenalam	Mepeseheg su Gilelan diy gbansa nu nga gmelebud Subanen pibyan diy hengalap nu nga myuna phendayan bu gulek diy nga gbetad henlala, szalabyan na su hepegbal nga linala gway
Dlehuyaan diy Hepenalam	Su nga gmelebud maha: 1. Mahapeggusay mepinda su myuna phahayen bu gbebalan diy janin gbenwa; 2. Mahahilala diy gbinyasan diy pahay malap diy gulangan muha su nga khetad hepegipat diy nga henah gayu gbebalan malap diy gulangan; 3. Mahapesszipitah gmelemu muha nga gmahaleggen khuleg diy segay pemegbal diy nga gbebalan; dahus 4. Mahaszibah mepinda khetadeiy nga gmahalebud diy gbawang maha gbegay gmesibah dlagah muha mepegingngatan su nga gmahalyang phusaha
Nga Gaway diy Pherayun Giseggan	Su nga gmelebud gmegsikila mahaphapenek hesun muha mahaphegyah tu nga myuna phendayan nu nga gbawang parra mesiguru su nga gbinalan parra mepegingngatan su nga pigilas mehalyang phusaha nu gbansa.

Hatelu Dlamisaan. Szalapati nu nga Minilala Thintuluan Mereklet diy ICH

GBILANGAN	GULU NU NGA THINTULUAN	HEREKLETAN NU NGA SALAHABYAS ICH
1	Gbalalagah diy Gbansa Subanen	Gbekna phendayan diy hepedlimbul nu nga hepenlala gbetad
2	Gbeban Subanen; Gbinyasan Gbetad muha Gbalan diy Gbebalan Gway	Hephilala di dlenlen gbinyasan muha gbalan diy nga gbetad hepenlala
3	Hepegibah di Gbetad nu nga Gulangan	Hepegyah nu gbetad diy gulangan muha su gbetad diy gulangan
4	Gbetad Gbebalan muha Gamitten in Hephelon Pinlala	Gbekna phendayan diy hepedlenlen nu phendayan diy dlumbang nu hepenlala muha gbekna gbebalan gamitten
5	Nga geliggen muha nga phebyan diy hepesszeselabuk muha hegamit nu nga Henah Gayu Malap diy Gulangan	Hephesun nu nga mahapherayun gamitay nga henah gayu gbebalan
6	Gbekna Geddan/Phebyan diy Mepebal diy Henlala Gway	Hepeggulek diy gmelemu muha gmelegen gulek diy gegitaan hegbal nga gandang gbetad gbeban
7	Hepegbegu nu Gbeban muha Heggipat nu Phusaha	Mepherayun su hagbal muha mepeggingngatan su gbawang ICH
8	Hepesszimpulih diy IKSP Subanen: Gbebelayay muha su Gbeklug	Hepegyah nu nga gilelan muha phusaha nu gbansa Subanen

gmegiskila gmesihad megiskila diy hepemilih bu hepethantu tu hethepuk diy nga henah gayu galap riy gulangan);

c) Dlepeng nu szihad-gina meruma su gulola, mitah diy nga gmelebud gmegiskila muha su hegamit diy phendayan misunan muha nga gulek myalap hapenalam; dahus

d) Su gbilangn nu hepethimu atawa su jangha nu hepeggulek run parra diy szeselatawan mephilala diy gunned thintuluan

Su nga thintuluan rini ditas mephilala bu mephegusay mephegusay mephilala tu salahabyas *ICH* na pahay balen pibyan diy selabuk phendayan pibyan diy hepezzabusabut diy selabuk.

C. Szapalati Mihareklet diy Khuleg Gbetad Henalam

Pinitah dini szugud diy hegbal gbetad hepenalam (thenggin diy peszunud phesun) pidlamug salahabyas *ICH* diy gbawang diy SLT thimuh riy henalam su nga mebyanan diy hepegbal szunuren diy nga khetag hepedlumbang tu minayan szugud. Su gmesihad khuleg diy myuna gbagelal , phanday diy gbansa muha phanday khanu mepilala diy thibuk gbetad lagan mebyanan.

Dunnirun gempelek phesun diy szilung gbetad hesagipah diy gbetad hepenalam binal myunut diy nga gegyan misembit.

1) Khonsulteshun дума su nga myuna gbagelal, phanday diy gbansa muha phanday khanu (sendaw)

2) *Focus group discussion* mahapantag diy salahabyas *ICH* (sendaw)

3) Megbal muha sumulat nga inventory mahatag diy nga salahabyas *ICH* (sendaw)

4) Hepethepuk дума eiy nga phanday diy gbansa muha дума su nga pemegwit diy *SLT* (thelundaw) sampay meresszah:

- Milala su nga gaway diy henalam muha su nga gbetad henalam
- Melista su nga unan thintuluay mepilala pibyan *ICH inventory*
- Mepetintuluh su nga salahabyas diy thintuluan szama riy, gunned diy thintuluan, pethinduan thintuluan, gbetad-khuleg pesunuren muha su nga dlehayaan thintuluan
- Thampusan-thubusan nu gmuluh nu gbetad hepenalam parra szesebuk mippemilih szalahabyas *ICH*

Pibyan rini, pidelemdeman su hepelibru diy gegyan diy henalam diy SLT hini su nga pemewit diy nga mipephunan na nga SLT dini dliwag Thubidlaygen mepengenlengan ndan pulih su nga miperun gbetad diy hepenalam (thenggin eiy szalapati) sampay mepesszibah su phebyan henintuluh muha henalam mihanenteng diy szalahabyas *ICH*.

D. Gempelek Gegyan nga Pihilan diy Hepesszimpulih diy nga Myuna Gbetad diy Hagiskila

Subay pegusayen guphatay na hini gegyan diy henalam giniseggan дума eiy thampusan hangenleng diy haphesibah diy nga phebyan henalam jalem diy gbenwa mipegwiran diy piszibaan SLT. Su giseggan diy gegyan hepenalam mepheseheg diy tu delayun gumalin diy nga salahabyas gbeklug meruma dahus mesiguru su nga gmesibah hepegingngat tu nga pahay unan diy salahabyas *ICH*.

Dahag maantu, impurtanti su gulek, npiruma diy giseggan diy gegyan hepenalam piruma Agenda diy nga *SDG* riy 2030 rin

Szalapati diy nga pibyan-dlehayaan gbetad hepenalam phangay riy hegagi diy henalam din nga ngmenintuluh melamug diy salahabyas ICH mireklet diy Gbeklug matag riny Giskilan Gegitubauh Gbetad diy nga Szubanen

Gbinyasan Phendayan: Gbeklug Szubanen; Selabuk Khanu riy Gbegay Phegyah

Nga gawway: Hini su gawway diy hepenalam diy gulek hini miruma eiy nga:

- Meperuma su nga gembagel hapeyah diy nga Szubanen mepegilas diy nga mehalyang phusaha diy gbansa (ICH);
- Meperyalem eiy hepenginsabut sa nga gilelan muha nga ngmahasud diy dlenlen khabyas mireklet diy hepekhanu Gbeklug, muha dlen pa
- Mepeseheg su hilala ndan di gilelan gbansa, ganjah diy gbawang muha mahagbegay szezheg gina para mebal duma riy nga gmelebud din gbenwa Szubanen muha
- Delayun pepihilay bu peremdeman su nga gmahalebud gbgumbatah Szubanen tu jandan szezsetawan gulek bu khawatil diy hepenguna diy phalinta mahapantag din hepepingat parra meperayun su nga gbetad diy gbawang szama riy Gbeklug, meruma diy jandan gulek diy hepeginugut bu riy gbenwa.

Guphatten: Su nga thintuluan jalem diy gbetad hepenalam subay mepetas su nga gmelebud gmegiskila mesunan ndan su helegen diy nga phebyan diy khanu riy hepegbegay phegyah diy nga Szubanen muha pahayindan mepeliwag su gbyanan mepegilas parra mepepingatan su nga mahalyang na nga phusaha diy gbansa.

Dahag rema, su nga hepethimuh balen phinteran tu nga gmegiskila mesunan su dlagah nu nga pemeszunud salahabyas ICH mireklet khanubeklug; szama riy:

- Phepunayan guhitten diy Gbeklug (Binwang Gbetad meruma eiy thaluh)
- Khoghog bu Haphepuni Szubanen (phahayen diy Phitah-Khuleg)
- Myuna Gbetad diy Hegbal Gembisa Ginumen (Hileyaman diy Gbenwa)
- Myuna Gbetad diy Hegbinalan muha tu nga gmelagah diy Gbansa phegimula diy nga Szubanen (Phendayan diy Dlumibut)
- Su memeduma riy nga khanu riy gbeklug (Hileyaman diy Gbenwa)

Hini dlilbru hepenalaman milahitan dwaapuluhbulima (25) hepethimuh meruma su gunned nu penelaman bus u nga mebyanbyanan miruma diy dlilbru hepenalaman binal parra megbegaya szezheg gina sun a gmegiskila mapet eiy nga:

- Mahalap gmetiddu hepinginabut diy nga khuleg diy gbawang gbansa pibyan jalem hapendagangan muha hapenggelalan gunned diy Khanubeklug riy hepegbegay phegyah
- Mepahun megbegay phindapinda duma eiy getaw szama gbawang parra hepepipat diy ICH dig gbenwa
- Mesizhadisihad diy helon khuleg nu gbawang mahapantag diy gbansa apetten giseggan sampay tu nawan diy gbawang

Mahaphepaggen tu helon implementeshun diy nga mebyanan diy hapenalam meruma melagah hepeduma nu nga mahatau riy gbawang meruma su nga gbagelal szalabyan na su nga minilala phanday khanu diy gadda thintuluan diy helon pemenalaman din E-SLT, su hepeduma tu sebad duma eiy nga gemelbud gmegiskila mepihil ndan su jandan khelyagan parra riy khuleg riy gbansa sapap muna diy thepengan diy hepepingat salahabyas ICH.

**Szayunutan diy Dlibru Henalam:
Gegyan din hegbal Dlaggan Thintuluan muha nga Gulehulek**

GUNED THINTULUAN	PEHIMUAN HEPENALAM	MIPAYAG PHITA-KHULEG	DLEHUYAAN HEPENALAM	GBILANGAN DIY HEPETHIMUH
	Su nga gmahalebud gmegekila	Su nga gmahalebud gmegekila	Su nga gmahalebud gmegekila	
1. Ginguman Szubanen	• Mepegusayen su gmahasud tu nga mipegbetad diy nga pimeguhit diy Ginguman Szubanen	• Mepeliwag su janin gmahasuran diy nga gmelagah thaluh/sethang Szubanen	• Milala su nga gbalalagah phepunayan guhiten diy Gbeklug Szubanen	Dlima (5)
2. Hepekhoghog	• Mepegusay su guned, gbetad diy gbansa muha nga gmahasud diy nga khoghog muha hapepuniy Szubanen	• Megbal hyanin khuleg dlawas pibyan din mesibah hegbal khuleg khoghog	• Mepeseheg su helagah diy gbansa diy myuna phitakhuleg phahayen diy Szubanen	Dlima (5)
3. Myuna hegbal	• Metaluh su gembagel hepenginsabut tu hesibah dlawas muha szibah gulola riy myuna khanhan muha mahatag riy gembisa	• Mepegulek su nga thelu dlenlen khanhan muha gasi	• Mepesibah eiy khuleg parra mepesibah su myuna khanhan muha gembisa	Dlima (5)
4. Myuna Gbetad muha myuna Gbetad Gmelagah Phegimula	• Mepeselabuk muha melista su nga gbinyasan phegimula na gmelagah diy gbansa	• Mepesihad diy giseggan din nga phegimula din gbenwa atawa henalam megbinalan	• Mepilala su nga khinahanglan mepegingatan diy pegimula jalem diy dlupa phusaha din nga Szubanen	Dlima (5)
5. Mimeduma riy Khanu Gbeklug	• Mepegusay su nga mimeduma riy gbeklug muha mepinda su nga gilelan muha gmahasud mireklet diy khanu	• Memeduma din dlen giseggan nga project mahatag rin gbegumbatah diy gbegumbatah diy hepegingat din salahabyas <i>JCH</i>	• Mehathalu diralih pibyan-diy-gbenwa metepang diy hetepeng diy hepegipat muha meperayun su khanubeklug	Dlima (5)
Gbilangnan sah Misana Mahathimu				Dwaapuluh bu lima (25)

UN. Szalabyan na run, hini gegyan hepenalam manin megbegay impurtansha diy hapat (4) *SDG* muha *Target* 4.7, sah dlong pa: “Helon gmegekila subay mahalap phendayan muha nga khuleg lagan mepetas muha meperayun eiy giseggan, meruma pa su nga sebad, mepegyah su nga helimbul diy gbansa muha su mibegay diy gbansa pibyan di giseggan diy sampay-sampay.”

Manjari, impurtanti mepulian sibaay su megussay mesunan su gaway parra mepisege eiy gegyan diy hepenalam parra mepesimpulih su nga myuna phendayan. Su myuna phendayan lagganen mehapesabut,

mehagbegay gulek diy nga muha nga penginpeturan dengan diy giseggan diy nga gbenwa dunnirun gmetas guhitten mahatag diy hepesuruy-suruy dlimibut. Parra diy nga myuna getaw, su jandan gbetad nu phendayan ndan selabuk phasek diy gendawendaw hetubuh. Hini nga gbetad gbyanan diy hesun impurtanti gbebalan diy hepedlenlen gbansa diy dunya, muha mahagbegay phasek mereklet dini tu nga szaktu getaw diy mepherayun giseggan.

Su myuna phendayan mahalap gmessibah thunggul diy mipherayun giseggan, simpuli diy minayan, su nadaw muha nawan. Ugaid, hini nga gbetad phendayan muha nga mipenelaman pekhetas su hepedlat su nga phebyan phun diy hepesangay mebaluy gendih helyagan di hayak hepegulek nu hileyaman.

Ugaid, jalem diy szuguh para meperelag su hepebalalagah diy *IK* din *SLT* muha mepeliwag su phemihilen nu nga gmelebud gmegiskila diy delan diy *IK* diy hepegipat diy dlimibut muha hepegibah diy gbansa.

Parra mepemihil dini gaway hini, su phebyan diy hepenalam diy nga gbebalayan diy nga *SLT* mepegegyan diy nga pemesunud giseggan diy pemehilen.

Gbeban, myuna gbetangan linala diy nga Subanen.

a) Hephilala riy Haphaseg diy Gbenwa

Mebaluy the-pengan mephesibah, su *SLT* subay merugangan hepheseheg tu nga getaw. Eiy phasek diy phinda, su nga gbawang subay aharen eiy nga pherogram diy nga *SLT*, muha su nga sinagipah gunned muha su phebyan tu nga pherogram mesunan su nga mipegbetad su hebetang ng khelegenay tu nga getaw muha nga gbawang. Su pigbegwan gulek binal parra gbawang duma su nga heganad hegwit mebaluy megwit diy giskilang gegitubuh gbetad, muha lappen su thibuk khawatir meperayun su pherogram szubra diy gbe-gay diy NCCA.

b) Hepesszelabuk diy Gbawang Muna

Mepheszihad meduma muha su mepesun su nga milahit mgmelon

Gbeban, selabuk
gbinyasan
phemetangan
Szubanen
Thularan niy Nestor Horfilla

miduma diy nga gbawang, szalabyan na su nga gbagelal muha nga gelal, pipegusay gattay genat tu gbekna atawa haphun dun implementeshun sampay su hepebalayan diy nga pherogram diy giskilan gegitubuh gbetad.

Riy gbetad hini, duma eiy nga khelegenay memethwah mepelubay bah gendih mepatay. Su gbetad nu giskilan gegitubuh gbetad menguliseg megal mesibbah muna nu nga gbawang balayen heszelabuk muha hegipat gbawang nu nga gmegiskila.

c) Meperuma su nga Khuleg Gender Responsive

Su nga pherogram diy giskilan gegitubuh gbetad kinawatil ndan su hepelon nu memeduma diy nga dlibun muha dlae diy helon mirklet diy giseggan na gulehulek. Su mepegbetad nu nga gulek mitas, manjari su hebeleng nu nga khelegenay pahay mebeleng phun diy hawah diy gbawang. Su nga gmahalebud dlibun gidereman mahadlegelal dini khelyagan nu hepenalam.

d) Mepesibah su nga Hepyanan nu Dlumibut

Su nga gbebalan muha nga thekenoloji megamit din giskilan gegitubu gbetad gendeerun hepedlat diy dlumibut. Dahag peya, su nga intululan mesunan jalem muha dlyu nu nga pethimuan diy henalam mepesihad su nga gmegiskila parra ipatten pa megusay diy hepesibah dlumibut muha meperayun su nga hegamit nu nga gempahayan malap jalem gbawang.

e) Meperendem su Gbata-Anjah bu Hesalig di Dlawasen

Su gulek diy giskilan gegitubuh gbetad mepherayun diy helon gbegumbatah gmegiskila su gulola gmesibah muha mebaluy pemethulehan diy hesiba nu sala gbawang. Hena lak meperyalem herendem diy gbata-anjah muha su hesun nu janin gilelan, ugaid subay su heperendem tu delayun mitah diy helon jangha szalabyan na su hesalig diy dlawasen parra mebaluy dunnirun gbalan ndun diy gbawang melehitanen muha dunnirun khelyaganen hepekhuleg.

f) Mepeniguru su nga Hepesibah muha su Heperayun Giseggan nu ginalap Dlupah Phusaha nu Szubanen

Su nga delan gunned nu nga giskilan gegitubuh gbetad delayun megbegay hegipat diy dlupah phusaha nu nga Szubanen.

Helon nga thintulan subay dunnirun gmetinaw khawatil diy gadda miduma gmahalebud thupwan Szubanen mebaluy megipat diy dlupah, sah antaway diy dlon jangha megipat muha mehapilala tu di dlumibut jalem diy dlupah phusaha. Sah delayun ta hini gulehay, mepeniguru ta su hiseg nu ganadang dlumibut muha su hedletubuh nu gbansa.

g) Gmessibbah Gunned Thintulan muha Phebyan Hepenalam

Su hesunan, hilala, hepemegees, hepeggingngat muha hepegbasa tu *human bundle of rights* tu nga myuna getaw delayun subay dunnirun gbetangan diy nga phusung nu thintulan muha nga phebyan diy hepenalam din giskilan gegitubuh gbetad. Su mga hepedelemdem tu nga gmelebud gmegiskila subay hini eiy delayun metwah diy nga gulek.

Sah mitah su hepelibru and hepedlehetubu rini gegyan hepenalam mahagbegay su hehon diy hepeliwagay muha mapethepuk tu helon gulek diy hepeggipat nu Gbeklug.

Nga Gmegulang nu nga
gmegiskila diy Lakewood
SLT, Zamboanga del Sur
Thularan niy Rhonson Ng

HARWA PHARTEN

**GBETAD HEPENELAMAN MUHA DLIBRU
SZUNAN DIY GISKILAN RIN GEGITUBUH
GBETAD PIRUMA SZALAHABYAS RIY
GENDIHMEHAMBANG MAHALYANG PHUSAHA
DIY GBANSA MIREKLET DIY GBEKLUK**

Gmegiskila gembatah Subanen penalam diy szot muha thalek
Thularan niy Rhonson Ng

HAPAT PANGHAT NGA SZAPALATI RIY NGA DLIBRU SZUNAN

GBEKNA DLIBRU SZUNAN

Phunan Guhituhitten diy Gbeklug

Nga Szembah

Gaway

Gbekna, eiy dlibru-shunan mehagbegay diy nga mahalebut gmegekila parra mepegyah eiy hegaus diy szembah Szubanen muha rin nga mepeliwag riy hepenginsabut mahapantag diy phenenghlan di gbenwa. Eiy nga gulek mahapephun mitah rini dlibrun-szunan mitukmah parra miseggan muha mepeseheg eiy nga mahalebud gmegekila diy dyarya-seselatawan muha gilelan diy helonanen.

Sah szeselebuhen, eiy nga phenelaman gulek mahagbegay szeheg diy nga gbeuglebud gmegekila:

- Meperyalemen eiy nga gmahasud diy ngamipegbetad piguhit diy sembah
- Mepilala eiy nga balalaga riy piphunan diy gbeklug
- Mepeliwag eiy nga sethang thakuh Szubanen
- Mebegay renlan eiy dyangha hepethimuh tu hepepindapinda diy nga getaw diy gbawang

Hepeguhit

Eiy penelamn pilelan diy dlibru-szunan mingenleng diy gunan parra mepetas eiy hesunan diy nga mahalebud gmegekila mahapantag diy szembah Subanen, szalabyan na run tu mahathas guhitten mahatag diy phunan diy gbeklug—khanu riy hepegbegay phegya, sah thengginn luminabi pa riy szembah mipegilas diy getaw Dampalan.

Hini dlibru-szunan mukha diy nga mipeszelabuk gbethinen riy nga gbinyasan pegwit muha nga gendih melingawan mipegbetad piguhit piguhit pibyan din szembah. Eiy mipeszayunot diy nga thimuay muha gbelyan riy hepenalam rin kada hepethimuh riy hesunanay mebaluy segay methetebangay mepeggusay eiy gmahasud bu megbegay eiy mahatag riy gilelan miruma riy guhiten.

Hini nga misunud hepethimuh mahagabang riy nga mahalebud gmegekila sampunen eiy phendayan mingganget diy dyandan gbansa diy hepeliwag diy salathang diy dyarya szeselatawan thaluh. Su dyandan misunan mebaluy phunan parra mepegguhitan ndan pa riy riy gbalalaga mibyanbyanan meruma eiy sebalayan muha eiy gbilayan ha mephitah hesibah gulola muha megbagay phihilan Subanen. Dahag, alapen ndan phihilan mahatag riy phunan genat riy nga guhiten balen derama pitaen diy nga szambat muha getaw peggbenwanan ndan.

Gegyan phenelaman

Su nga mahalebud gmegekila

1. Mahilala nga gempuluh unsur mahasempel dikaykan riy khanubegklug muha mepegusayan balalaga diy budaya diy nga unsur, muha
2. Meperyalem eiy hepenginsabut diy messzama gulola budaya riy gbenwa muha riy gmahasud duma riy unsur-*ICH*

Pigilas Guned

Gbekna Thimuhhenalam: Phunan riy Khanubeklug
Harwah Thimuhhenalam: Mahasad muha Hepeddeldel diy Gbeklug
Hatelu Thimuhhenalam: Hephelon rin Salathang; Gbekan Megatus Thaluh
Hapat Thimuhhelam: Messzibbah Henulat; Heguhit Salathang muha Gbenwa
Halima Thimuhhenalam: Derama riy nga Guhiten gegyan rin Hepethimuh
Thimuh Quleggulek: Gempelek Derama muha Phindabenwa

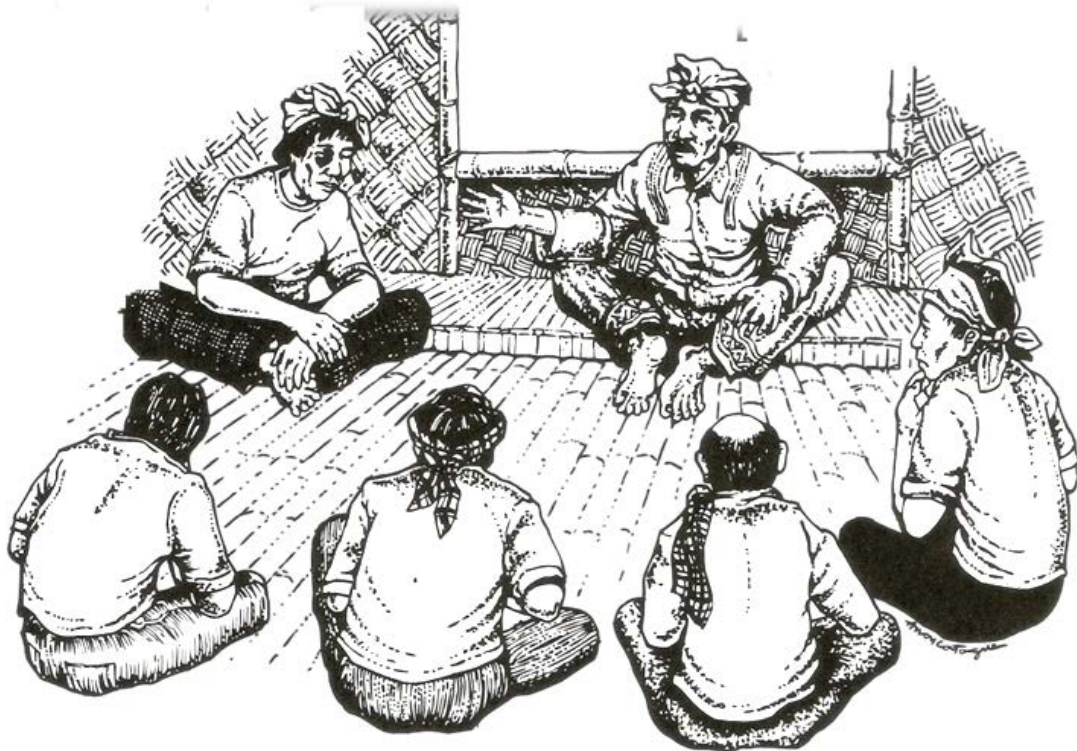
Khetaren

Henalam pibyan din gulek pibyan rin thepuktepuk

- Gempelek szuruh muha pinanghat phinda duma eiy nga phanday getaw
- Messzibbah hepenulat: szezalatawan muha pinanghat hetun
- Hesszepepith riy gbenwa riy derama
- Ginagyan phindabenwa
- Henintuluh bu hepeggindan

Gindan

Dwah a binyasan gindan: a) Gindan pibyan riy Szambat riy Gmegiskila diy Gaway Phendayan muha Quleggindan; muha b) Gindan diy Gmenintuluh din Gaway Pendayan

SU PHUNAN RIY GBKLUK

(GUHITEN DAMPALAN)

Dunirun selatwan dlibun sala nen lak miphanawpanaw muha mihagesszud diy gbelet Thubig Thebed. Su dlinaw gmetinaw. Megussay mitah eiy nga thik'lang muha merengegengeg. Linihupan hyanin nga dlog dlempitut muha gagaw rumapak parra minuw. Su dlibun mipherayun panaw sampay mirateng diy melyang ngayay dlinaw riy dlawas thubig mitah thalun szigbet bu khaputtaput. Dahag miphepengenleng hyanin, mihitah manin milala nen gbitang rahag migbagel gina. Manjari, minahut hyanin szigbet, sinapu nen eiy hemuten bu hesibah nanamen, dahag pithulehanen eiy dlumibut bu mipulih mipihil eiy jalem delemdeaman diy mihabyan.

Dun nasap senlangan ruminipag duma eiy dalen gbatalibun ndan. Peszipitten nu gama su gembatah, bitang riy jalem binaba gbeban. Dih gendah mesunay gbetad, lahag mirateng ginengaan nu dlawastubig, misumbak ndan su gembagel guluwan. Su gmegulang mihalwas muha miharipag rat u thubig ugaid sah ginukha ndan su gbanan, su gembatah gendah na ritu. Khitu lak su gilamun jalem gbeban. Su gbatahlibun gendah na ritu bu gendan ndan na mitah.

Gendah mesunay n u nga gmegulangen, su gembatah misangat tu pipulwan, gmeharelitreit gbenwa tinubuan gmahathas szigbet muha khaput memunsengit manin gmelunaw dungus. Su gbatahlibun mibalet ritu dahag gendairun na mehahanen dlen sah maantu gihanen su gbunga dliyas parra metubuh. Minayan eiy jalem seton. Dunirun gendaw, dun gbatah lai di misembit gbenwa, phanday membal khitel szama riy gmengiman, minitaen muha mipihlala diy tu melebud gbatahlibun.

Tiluanen: "Manin sa gmesibbah twagu ryania Gbae ri Dliyas (szigbetan muha khaputan)!"

Simbag tu dlibun: "Gindih u mesetan tu deen phantagpantagen phinda mu hin, atawa mangit riy hubaay riy gansuh mu. Pyasiay teluen mu inan eiy gbae riy szigbetan, dunirun dlahawbenwa begayan phegyahh hagina rini u midlehetubuh bu mibagel!"

Su dlai, segayan mitah su hebetang tu dlibun, ginggatten hyanin parra mitaen su janin pidlegetawan. Su dlibun mesipeg lumyawa hagina mitebunan nlak khaputtaput eiy dlawasen. Dahag, su dlai misimpulih tu pidlegetawanen parra malap phenepeten. Bah, mirateng na su dlai lahag pipengahasannen, dahag dengan hindan lumyawa

muha pinilala nu dlai tu janin gamah, su thimuyay.

Dahag maantu, piyuni su gagaung pitubang dih szilangan, szindepan, szelatan muha gendyag, muha pizsembuh ndan su dlibun. Mimeddateng su nga getaw pya endun na genat peggwit gann, gbegas, gbaubuy, gasi muha gmanuk. Su nga getaw middlumpuk muha lilyag jalem phitu ndaw phitu gebi. Dahagya, su thimuyay pibelai nen su gbataen tu dlibun, dahag mibaluyindan na meszawa.

Dun phanghat tu gbelai, minangayindan tu gbelit thubig parra mengugas. Mitubusitu, su dlibun minangay tu dlawas balay sinundayanen su gbuhen diy gmelon getaw mihatubang riy szilangan. Deen thalu getaw, migarut eiy selabuk gbuhen sala nawi lahag mityas metelu. Dahag hinabaggen su sala nawi ditu szilangan, su selabuk tiniphuen

tu szindepan. Su hatelunen, pinihuen dlyadlyaray dahag pinilahan diy dlupah. Su gbuk giddlyadlyad mibaluy nga gbaubuy bu nga gmanuk. Su sala nawi gbuk riy szilangan mibaluy gbeklugan dahus su tu szindepan maantu ra rema mibalen, mibal gbeklugan. Mibaluy dwah a buk gbeklugan (gbeklug pethawngan) tuminwa diy szilangan muha szindepan. Hini salahabyas khanubeklug tinawag Gbeklug Pethawngan.

Dahag sah miperayun su dlumpuk, si Peroy, su gmelebud dlibun, piphunanen su dlumpuk diy khanubeklug nandaw piphunan. Su helonanen mitheles dlahu su gmesibbah muha mishagipah ndan su dlawas ndan parra tu

dlumpuk. Su gbekna dlumpuk ginukha tu gbeklugan diy szilangan misebuan su helon tuminwa su gmegulang, phatedlibun, phatedlai, muha nga delan. Dahag, su nga getaw ginukha su harwa gbeklugan diy szindepan, dahag tuminwah su mimatay delan meruma su gmelon medlengaw. Su mimatay gapu-apuh luminibut metelu diy gbeklugan. Gendah methahena, pulin mipintuh eiy gbeklug, dun suminunud gbelai, bilai su nguran dlai nu dlibun muha su nguran dlibun nu dlai.

Dahag su dlibun midlinghagah, minulali selingha, muha tinubusen su phindah diy sethang tinaluen, sah dlongen pa: "Dih thampusan, ingelanan Gbeklug Petawangan tumindeg diy gmahasuren, gilal eiy dwah a buk gbelai dwah senlangan mipihuli diy jangha ta nandaw hini!"

Lahag tinubusen su pihilanen, githulehanen su su hesindep nu gendaw, miszalumbabay tu gandang gbenwanen muha-manjari minulih.

GBEKNA GULEHEN Hepegguhittuhit

Phepunayan di Gbeklug (Guhituhitten Dampalan)

Eiy guhitten hini mipetinaw su nga gmelebud gmegiskila tu jan. Su haguhituhit tu nga gapu-apuh phendayan Subanen muha su mipegilas gulola rih gbansa Szubanen bu mepilala. Sa metubus su hepeguituhit gulola rin nga gbalalagah diy hedlehetgubuh riy getaw. Su heguhituhit mipeggulek pibyan rin pizselabuk “guhithitten ginenetaw rin khelatas”. Su nga gmegiskila menantu tu nga giseggan tu hepegguhith muha su nga pemegwit meruma su nga gmahasurren diy gbalalagah mipegbetad misembit guhitten.

Hephenginsabut diy Guhituhitten

Metubus su guhituhitten, su nga gmegiskila ginggat tandin uhitten su phihilan ndan muha su jandan metaluh ndan pibyan diy hasembag di pemszunud szahen:

- *Alan mahatag eiy guhituhitten?*
- *Alan gbalalagah mipegbetad tu guhituhitten?*
- *Arindun muha nanu su gbalalagah mipegbetad?*
- *Alan su gembegat pemegwit, muha alan mipegbetad, nran tu guhituhitten?*
- *Alan mepgbetad riy nga sala nawi gbuk tug bae sah hinabag ritu szilangan bu szindeppan? Alan haliay phunanen masa mibaluy gbeklugan?*
- *Alan mipegbetad tu sala nawi gbuk tiniphu tu dlamalama? Alan pihabalan tu nga phegitubuen na mitwah genat riy pimenlyadlyad sala nawi gbuk?*
- *Masa tiluan nu gbae su pidlegetawanen medlumpuk?*
- *Alan eiy gbalalagah rin hepegbeklug?*
- *Gbalalagah ba eiy gbeklug khanubeklug, sala rin szilangan muha sala rin szindepan? Umasa?*
- *Umasa gbalalaga eiy khanubeklug gbalalaga tu hetubu riy nga Subanen?*
- *Alan mibatik mu diy mahatag di thibuk guhitten? Gmesibah halih guhitten ritu nga szambat muha nga phated mu?*
- *Pahay mu teluen alan misunan mu atawa phihilan mu mahapantag riy gbansa Subanen?*
- *Rin gmihu phanghat, megbal gempelek guhitten tu nga szunan mahapantag diy phepunayan diy gbeklug.*

HARWAH GULEHEN

Hangenleng Pulih Diy Nga Gmahasud Muha Mihareklet Riy Gbegay-Phegya Khanubeklug

Dih harwah gendaw rin rin lesson, su thimuay muha/atawa su gbelyan gatten parra meduma ri hepenalam. Pemihilen ta na su henggat rin phinda meruma eiy nga gbagelal muha su nga gmegiskila gulehen diy gmessibbah thimpu parra duniy jangha diy szeselatawan metaluh su phihilanen, jalemgina, mibatik muha hapengenleng diy nawan.

Su hepszunudsunud riy Harwah Gulehen pigusay gubaray rya szilung.

1. Su nga gmahalebud gmegiskila begayan metaluh diy nga gmahatau su gempelek sinulat mahatag tu phepunayan diy gbeklug na misunan ndan tu gbekna gendaw;

2. Su ng gmahalebud gmegiskila gatten megbegay szahenen parra mepeggusay su nga gmahasud muha gilelan tu phepunayan tu gbeklug;

3. Su thimuay muha su gbelyan megguhit diy jandan phihilan parra meperyaleman su jandan hepenginsabut nu nga gmelebud gmegiskils mahatag diy hebalalaga diy khanu gbegayphegyah;

4. Eiy pemesszunud gempelik gutek pepegusayen riy phindapinda gelet diy nga thimuay muha gbelyan muha nga gmegiskila:

- *Eiy gbeklug selabuk dlumpuk mahapantag hepegbegay phegyah tu mirawat bigay tu nga Szubanen muha/atawa gisegan miyapet diy gbenwa.*
- *Eiy khanubeklug selabuk phinteran mahabenwa muha mahadlengaw*
- *Eiy gbegumbatam muha nga gembata duni phalinta muha phinteran diy gadda gbeklug mepegbetad riy gadda gbenwa.*
- *Eiy gbeklug gbalalaga gilelan diy gbansa Subanen; sah deeniy gbeklug eiy gilelan Subanen mebeleng darema.*
- *Helonanen subay tumalima parra di hampuh bu hepedduma khanubeklug.*

5. Dahag, eiy nga gmenintuluh megbegay sethang di minitaen diy helegenay diy nga gbenwa Subanen mahagbetad gbeklug;

6. Su thimuay atawa su gbelyan megbegay mipegyanan diy hepegbegu mipegbetad diy gbenwa Subanen muha eiy khelegenay diy nga szama ta parra mipatan su janta gbansa muha nga gbetad.

Thubusan din phinda, su gmenintuluh megbegay gegyan muha megbegay jangha parra riy nga gmegiskila, inengaen diy gmehihu grupu, sumulat muha pementeluen su szembag muha su jandan hephihilan.

Pemihilen delayun, selabuk gbalalaga eiy khanubeklug selabuk gbalalaga diy hetubuan muha gbansa Subanen. Sah meheneng na. Bah su helonanen gbeklug mihabyan gendih na mepuli-an, dahag su janta gilelan Subanen genty; dahag su janta gilelan ta Subanen basta nalak mebeleng.

Batha-batha sigwagen ta su janta gbegumbata Subanen sigwaggen su phendayan muha menentel su khanubeklug.

Sah helonanen mihasagipa na parra ilassen su nga szembag, su gmenintuluh humangyuh tu helonen diy hekhineg sah alan eiy nga mesembit nu nga gbegulebud gmegiskila.

HATELU GULEHEN

Hepheliwaggay Nu Gmahasuran Pibyan Riy Limapuluh Thaluh

Genat ritu guhitten riy phepunayan nu Gbeklug, su gmenintuluh megbal pisszelabuk dlistahan diy tinaluh limapuluh “Gbekna Limapuluh Thaluh” na subay mesunan tu helonanen

Su pisszelabuk thaluh hinabyas diy:

a) Nga thaluh mahapantag atawa mireklet riy thimpu muha gengayan;

b) Nga thaluh mahapantag riy nga nga phegimula muha binyasan dlupa meruma eiy nga thubigan;

c) Nga thaluh mahapantag gbalalaga gbenwa muha ngalan getaw;

Gbekna Limapuluh Thaluh

1. *Gbenwa* (Territory, homeland)
2. *Dalepaan* (Sanctuary)
3. *Gbelit thubig* (Shore, Riverbank)
4. *G' melonaw* (Pristine)
5. *Gbelawanan* (Grassland)
6. *Thebed* (River)
7. *Midalepa* (Live)
8. *Geyuwan/Gey'wan* (Brush land, Tree Orchard)
9. *Shapa* (Brook)
10. *Misipeg* (Shy, ashamed)
11. *Migigibangay* (Helping one another)
12. *Minunday* (Combing the hair)
13. *Mishagipa* (Get ready)
14. *Phusaha* (Heritage)
15. *Dlendasan* (Role model)
16. *Gbalalaga* (Significant)
17. *Ipaten* (Protect)
18. *Pepagenen* (Strengthen)
19. *Phendayan* (Wisdom)
20. *Phamalinta/Phamalinta* (Rules)
21. *Pisigen* (Developed)
22. *Mesabot/Mesabot* (Understand)
23. *Hekuleg* (Move)
24. *Szilangan/Shilangan* (East)
25. *Szindepan/Shindepan* (West)
26. *Dlamalama* (Courtyard)
27. *Heripag* (To cross)
28. *Midhegos* (rushing rapids)
29. *Sibaloy* (Other side)
30. *Gbelit* (Other bank)
31. *Miyanud/Myanod* (Drift)
32. *Mipalid* (Napadpad)
33. *Minayan* (After some time)
34. *Gmelengas* (Lovely, beautiful)
35. *Suminingalet* (Midalikyat)
36. *Dilendem* (Reminisce, ponder)
37. *Mindehan* (Surprised)
38. *Myangit* (Angry)
39. *Minampelah* (insult)
40. *Szagipah/Hilyaman* (Ready)
41. *Gempya Gbenwa* (Paradise)
42. *Gempya* (Good)
43. *Mihasabut* (Understood)
44. *Lilyag* (Happy)
45. *Pigeyunan* (Agreement)
46. *Gbesalan* (Sound)
47. *Medlumpok* (Celebrate)
48. *Paladpald* (Thank)
49. *Dwa Gbelai* (Double Wedding)
50. *Hedway* (Marriage)

d) Nga thaluh mahapantag rin khuleg, gulek atawa mipegbetad; muha
e) Nga thaluh mahapantag rin mibatik rin getaw

Depende riy hesagipah atawa phendayan riy nga gmelebud gmegiskila, su gmenintuluh messzak tu nga gmegiskila:

- 1) Pemihilen eiy dlistahan diy sepuluh bu lima (15) thaluh dlyagan ndan thandeng;
- 2) Megbal phinda gamit eiy nga thaluh miliyagan nu nga gmegiskila;
- 3) Megbal gulehen din kelasi, su gmenintuluh pilalanan eiy dlunliy szingkwen (singkwen szubanen) gubaren diya szilung.

Simpul gbetad diy dlina lumbang dlunliy:

Gbekna lumbang:	Salathang
Harwah lumbang:	Dwa a kulegan
Harwah lumbang:	Thelu Guphatan
Hatelu lumbang:	Sepanghat thaluh
Halima lumbang:	Gutechan (Guphatten eiy salathang riy gbekna lumbang)

Nga Szalapati riy dlunliy szingkwen:

Inan

*Pethaleku, pephemihil
maulawon, maki-angayon, malipayon
gmelisipegay, gmahasun, pedlelyagen dini binal delendeman
Subanen.*

Thubig

*Migugayas, dengeg gmelegen
sharen maanto guhiten
di thupwan peshuhatah.*

Gbeklog

*Sinusi, tinumanan
pigya, dilendem, ginipat
thuhasi di helon gisegan
phusaa.*

Di thampusan di khelasi, meppwit gwitten di gbalay, su gmenintuluh messzak tu nga gmegiskila megbal gempelek phandapinda atawa gempelek guhiten (gendih menubra sengibu thaluh) gammit dih gmelon thaluh diy dlistahan di megatus thang na sunan ndan. Dahag eiy gulu szulatten “Su Janan Senlanga, Su Janan Gbenwa” mireklet diy gbeklug.

HAPAT GULEHEN

Gmessibah hepenulat: Hephinda di guhituhiten mahatag “Su Janan Senlangan, Su Janan Gbenwa”

Su nga gmenintuluh mephun meguhit gempelek guhitenen

Pherendem diy Hapat Gulek

Su pemegwit pipindahan meperayun mepesibah dlenlen phebyan din nga gulek. Alan ta eiy unan parra mepegibaan su szibah gina nu nga gbegumbatah gmegiskila ilassen eiy nga guhituhitten ndan muha mahagbal guhituhitten genat diy miszmasama phalas diy szeselatawan, guhiten diy selataw uhitten.

Gmesibah sah su nga pemegwit mahagbegay hampun thintuluan tu ngmehiha phanghat parra meperun su guhitten diy helonen hitu guhitten mebaluy guhitten muha mepherendem diy nga phanghat subay gmesok diy gmetud muha mahapeturan.

Manjari, su nga gmelebud gmegiskila delayun petheluan messzak, menegi gaggi muha teluene su phihilanensegay pegilasilassen pa su pemegulehen.

SZOT BU THALEK

*Petthawag, gmelengas
dun dlibatangen, phusaha, phendayan
dahus sunan nga gbegumbatah*

DUPI

*Minuddak, middegus
Gmetiddaw, pheretengen gmahasuat
Mahagayun diy gembagel ddiruh
Di gbawang*

mahatag diy senlanganen muha su gbenwa. Hini su guhiten mahatag diy hedlehetubuh. Meguhit rema ketad hetindeg di pemegbenwa tu gbenwa mebaluy megipat muha megilas.

Metubus guhittay nu gmenintuluh, dun selataw szahay megahit riy gunan riy khelasi su guhitten sinulat, sumpat tu sinulat, sumpat gulek-balay bigay su minayan khelasi.

Su gmenintuluh susinenen mahapantag guhitten, mahapantag din gbetad melahit su nga nga pemegwit muha mebaluy szecheg rin pekhesecheg rin menulat megbal gisegan diy dlumbang din guhiten.

Mitubus ey guhituhiten, su nga gmelebud gmegiskila pemesszahan parra mahagbal mikuhu phanghat dunirun dlima sampay phitu miyembru. Su nga phanghat begayan nga sunudsunuren:

1) Gadda miyembru diy mikuhu phanghat megilas szeselatawan guhitten. (Tu taway gendah mahasagipah guhituhitten messzak mengineg diy gmeguhituhit subay sumulat guhitten pulin metubus ey khelasi).

2) Helon miyembru diy phanghat szahan mekhineg khinayinay tu alan guhitten.

3) Eiy gadda grupu listan ndan su mga giheg kawpapa atawa dlen gulugbitang diy nga guhitten diy nga anggut (atawa duma) rin kelompok (atawa gruppu).

4) Su gmelebud tiluan hindan pemihilen ndan su hebalalaga gbetad na lagan ndan main din nga guhitten ndan na mipegguhit ndan.

5) Su helon duma riy phanghat atawa gruppu pisszahan parra metalu ndan alan ey mibatik ndan mahatag riy nga guhitten diy szama gmegiskila ndan.

6) Genat di nga dlistahan na lagan ndan thema muha importanti gbetad lagan ndan, su thibuk phanghat ingkarejen megbal gbegu guhituhiten dunnirun khelaru phunanen dahus rema lamugan ey guhituhiten giguhit riy nga dumanen.

7) Su gbegu guhiten subay guhituhitenen ey mahatag rin gbeklug, bilang gulek din gbenwa, atawa rin phunan, thitengahan rin thampusan rin guhituhiten.

8) Parra meteleru sah misabut ey phesun, su gmenintuluh menengaw dlima sampay genem tawan messzod genat rin khelasi, thepuhen mu hyandan muha phunan ey tinaluh “dugtongan” (szumpatan) dlemet guhituhitem.

Su gmenintuluh ukhaenen eiy phindah dwah (2) sampay thelu (3) lumbang-pinda na sumambay rin “taway, alan, nanu, muha endun” (pemeqwit, hibetangan, gbitang bu gbetad, jangha bu gbenwa). Dahag messzak hyanin sah taway melyag mepherayun tu hepegguhituhhit diy alan mipeqgbetad in guhituhiten, sampay su helon mimeduma messzod mihagbegayindan riy hepeshuned diy nga gbetad diy nga pemeqgwit. Su gmenintuluh tumubus tu guhituhiten.

9) Metubus su hepenalam, su nga gmegiskila meduma rin nga gmehiha panghat parra mahagbal jandan mismu binal guhituhiten. Metubusitu, su gmenintuluh muras tu nga phanghat sah pahay ilassen ndan su jandan szeselatawan guhituhiten din helonanayen.

10) Tu hetubusayen, su nga gmegiskila mephinda tu jandan pihilan tu jandan mibal guhituhitten piguhituhit di helonanen.

HALIMA GULEHEN

Messzibbah derama: Hepedlehetubu di nga guhitten

Su gmenintulu pilelanenen eiy tinalu “*role playing*” pibyan din hepenalam muha menengaw dlima (5) sampay genem parra szahan pedlehetubuen su nga getaw ri derama, balen su nga dunni szamanen guhitten na gempelik muha gmahasuat-suat.

Sapalati su guhitten di gmegitubu mahatag ri dlehuya rin gutting, gbuu, gbatang saging muha melahit sur in dlumibut begayen tu nga melyag meduma. Metubus eiy gempelik hepenalam,

Su hepegwit diy gbatang gayu gemitten diy dulugan nu gbeklug
Thularan niy Roel Hoang Manipon

Su nga gmahatau pemesszot segay su khanu szialumpung pegulehen
Thularan niy Roel Hoang Manipon

su nga gmenintuluh megbegay gbetad pemeggulehen:

- 1) Helon gmelebud gmegiskila teluan mah'run pulih tu szeselatawan phanghat ndan muha pulian thenggyay eiy guhitten din phanghat ndan, na binal minayan khelasi
- 2) Su nga phanghat pesunanan na su jandan nga guhitten sumbala pepenuan nga khuleg muha nga gmetinaw phunan, ginengaan muha thubusan.
- 3) Su gadda phanghat pahay ndan rugangan su jandan guhitten parra mebaluy mahasuat-suat ilassen; pahay rumugang atawa humulang.
- 4) Sah helonen miphesun na diy hasagipa ndan parra ilassen su jandan guhitten, su gmenintuluh urasan su helonan phanghat mephun na mederama di jandan guhituhiten szama tu alan pinitah ndan diy gbetad "role playing"
- 5) Metiggan jangha begayen gadda phanghat parra tubussen pulian su jandan simpulih derama.
- 6) Su gmeintuluh subay szagipah mahagbegay thintuluan sah mahalambag khelegenay di hepesibah din gempelek derama.
- 7) Sah helonanen szagipah na, su gmenintuluh twaggen messzipitah diy jandan derama riy gunan.

Pheremdem: Megbal hepethimu su nga gmeulang muha su nga pemegwit nu pegipat phanghat nu E-SLT minsan diy sebulan. Phesun pulin su hepethimu sumbali pegulehen nu nga pemegwit diy hepethimu nu ngagmeulang nu ng gmelebud gmeugiskila muha su nga szambat ndan mahatag pegulehen hepethimuh, hini pegulehen parra mesunanndan su pigulek jalem dlina (5) ha parian diy nga thimuh nu E-SLT. Su hepethimuh nu gbawang subay gendi menubra riy dwa a huras.

Genat diy mipegetad atawa miperun derama pibyan diy hepeguhituhit, su nga pemegwit mahagbegay szihad gina duma riy nga phanghat mirepet diy hepeszabut pibyan diy hemili thelu buk mesibah derama pegulehen segay dunnirun thimuh nu gbawang.

Su phanghat mipemili sumbali szahan para mitah su heszagipah.

Thalipusan gulehen: Khuleg-phitah guhitten mebal gegyan dih hepethimuh

Sah khelonanen tu nga helon ginggat muha migwaa mateng, rin *SLT center*, su gulu rin *E-SLT* ukhaenen su hepethimuh pibyan din hepegussay pesebuttay su gaway muha talapindan di gmiting di gbenwa.

Hini eiy sadjested gebek riy gmiting:

- 1) Uhitten puliay su guhitten phepunayan diy gbeklug.
- 2) Menengi phidbak di gadda miduma mahatag diy alan mibatik ndan tu guhitzembah.
- 3) Pesun tu na mimeduma sah alan eiy mipindah segay diy khelasi ni nga gmelebud gmeugiskila duma eiy thimuay muha selabuk gbelyan, dahag su gmenintuluh megbegay gempelek thaluh tu misunan mahatag tu guhitten diy phunan rin gbeklug
- 4) Su helon mimeduma ginggat meggabang parra riy nga gbegulebud gmeugiskila parra mipat eiy khanubeklug.
- 5) Su nga pemegwit rin *E-SLT* malap eiy phihilan muha pitaen, sah dun, mepherayun su khuleg pibyan din tinaluh szorra din gbenwa.
- 6) Hepesszipitah din tinalu "*dramatic improvisation*" sinagipah din pinilih phanghat din gmahalebud gmeugiskila rin guhtuhitten mibal ndan.
- 7) Elappen eiy nga phihilan genat pemetthengi rin hepesszipitah rin nga gmelebud gmeugiskila lagganen uhittay su nga guhitten, menenteng di alan eiy lagan diy gmelebud gmeugiskila di khetarren ndan uhitan su guhituhiten lagan ndan uhittay muha sah alan metaluh di nga pemetthengi bahin hapesszipitah rin jandan gempelek derama.
- 8) Pulian, eiy nga pemegwit din *E-SLT* megalindan phinapelek szembag muha mipitah di helonan lagan ndan perengegen segay mepphinda pinda.

Metubus eiy phindapinda rin gbenwa, su helon nga agenda mahapantag di khuleg di nga *E-SLT* pindab pibyan di tinaluh khelasi ri "khuleg nawan" rin nga gbagelal muha ri nga pemegwit din *E-SLT*.

Su hepeszagipah nu phamalwasan
Thularan nry Roel Hoang Maripon

Su mitubus gbeklugan mireklet di gbeklugan dapit rin gbalay Subanen
Tinulad niy Roel Hoang Manipon

HARWAH DLIBRU PENELAMAN **Paladyaan Subanen (Szot/Thalek muha Hepepuniyuni Subanen)**

Phahayen Hapesszipitah

Gaway

Gbekna, hini dlibru phenelaman mephetas di hapegya ri hegaus mahatag diy phahayenan hapesszipitah muha riy hesszama jangha mepeliwag su hepeszabut di hengganget diy hapesszepitah diy gbansa. Dunnirun nga pemperugang gulehen mitah rini dlibru phenelaman gibal parra mepegulehan muha mepepaggen su nga gmelebud gbegumbatah gmegekila gutek riy haszeselatawan muha salabenwahan gilelan diy gbansa.

Sah szelabuhen, dini dlibru penelaman mahapantag diy pahayen hapesszipitah, su nga gmelebud gmegekila gegyan di:

- Mepesabut eiy gunned, gulola di gbansa muha nga gmahasud diy szot-thalek muha hapepuniyuni
- Balen su janin dlawas ngmenguhit pibyan rin gempahayan khuleg diy szot-thalek
- Begayan hebegat su nga gbalalaga riy gbansa di phengbansa phahayen khuleg phita Subanen

Diskheripshun

Su nga mepenelaman dini dlibru penelaman mephilala di nga gmelebud gmegekila bahin riy phunan, dlumibut, gbinyasan, gbalan muha phihilan mereklet szot-thalek muha hepepuniyuni Subanen.

Su nga element *ICH* jalem diy tinaluh "domain" phengbansa phahayen kulegpitah genat di gapu-apuh tegana nu nga Subanen. Su nga gmahatau mahaphametud tu jandan phendayan diy gulek din szot-thalek muha hapepuniyuni bigay tu gapu-apuh. Hini gmahassibah elementu mepepitah rin middlenlen jangha muha dun hitu mepilala bah dunnirun khanubeklug. Rini dlibru penelaman, su nga gmelebud gmegekila sunandan din dlenlen gbinyasan szot atawa thalek muha ritu tinalu *realms* diy nga phatingeg muha gbebalanay hapepuniyuni Subanen. Begayan hindan gmelon jangha mesunan eiy nga dlenlen gbebalanay hapepuniyuni.

Learning competency

Su gmelebud gmegekila maha

1. Mahilala nga gbalalaga rin gbansa Subanen mahapantag diy szot-thalek muha hapepuniyuni, sah phepemihilen helon hini mireklet di khanubeklug; muha
2. Meperyalem eiy nga hepeginabut ndan in gbawangan gulola muha dunniphantaggen gbetad minehet di Subanen, mitah rin nga gilelan muha nga gmahasuran mireklet din element rin *ICH*.

Pigilas Guned

Gbekna Thimuhhenalam: Hebalalaga diy Gbansa din Phaladyaan Subanen
Harwah Thimuhhenalam: Gbinyasan Gmuluh, gbalan muha phihilan mireklet di szot-thalek Subanen
Hatelu Thimuhhenalam: Henalam guni muha demdeman di hapepuniyuni Subanen
Hapat Thimuhhelam: Henalam din Ginesszud rin Thalek, Szot, Szabay muha eiy Dumending
Halima Thimuhhenalam: Hilala diy gbebalan diy hepepuniyuni Subanen muha nga gbebat
Thimuh Quleggulek: Delayun hepenelam parra rin gunan, sampay mepegussay eiy szot-thalek muha hapepuniyuni muha hepesunanay diy gbetad diy gbat.

Methodology

Gulehen pibyan din khuleg pibyan gmessibah, gubaran, *movement improvisation* muha hepenalam di hapepuniyuni. Su gmenintuluh *shall likewise* megbal hampun *inputs, motivational* gmikuhu phanghat muha *reflection* din szeselatawan thimuhhenalam.

Gindan

Dwah a buk tier diy hepegindan: a) *Learner's Peer Assessment on Learning Targets and Performance Standards* muha b) *Mentor's Assessment on Learning Competency*

Background

Sala riy nga gmahasibbah muha gilal-jangha phenggbansa phenengian tu nga gmahalebud eiy nga kharaan hapepuniyuni, szot bu thalek muha khulegpitah. Su nga khanu muha nga salahabyas dlumpukeiy nga gelet-titengaan diy nga mahasuatsuat hapesszesepitah. Riy salahalon nga phunanen muha mahaphinda medlengaw nu gapu-apuh, eiy nga Subanen mahagbebat nga phinatingeg gbebat, hapenenginengi szembah ginguman, phandayhemet khamelan phinenduan, hapesambel nga gbinyasan thumping muha dlenlen guni rin gagung merengeg gbinyasanen sah alan dlumpuk atawa gbeklugan.

Dlong pa rin ginguman nu teganah szembah nu gapu-apuh Subanen di guhiten nu phendayan ni Gbae Tayubuen (ginah ni Raw Bulawan), minilala hyani su gbekna getaw mibwangen su janin phihilan muha mibatik piyuan din nga *metaphors* gamit eiy gingumanen diy gbinyasan nga guman. Piyan rin szembah, miguhiten eiy mahatag diy thubig dlyagen, eiy selabuk guhiten mahatag dlawas tubig mitah tu jandan kharaan jan gapu-apuh pidlegerian.

Eiy nga mihabegu Subanen miphetud diy hedunniruyanen di hebetang nu nga ndah megataw medlengaw, minilala indan guminamit szaliringan khumpas (witten diy memeszot bu thalek) diy szot khanu muha thalek kanu. Su nga khuleg rin nga szot bu thalek gilelan diy hepeszilayuh nu nga gmahalat medlengaw, na pimepheturan pemegwit gmeset, gmahaseselebu gbetasd, atawa alan nga *calamities* mitah tu nga kuleg mahapantag tu nga khuleg nu getaw. Su szeheg gmesibbah meddlengaw selabuk gilelan di nga mitah di khuleg di khumpas, mepelayuh su nga gmelat mepegetad muha mepesembu su nga gempya guhiten.

Din mihalonlon szahup-salabenwa Subanen, dunirun dlenlen gbinyasan diy nga szot muha thalek mitah khuleg nu dlawas, nu gesszud muha su hilala nu dlawas muha guniyuni (e.g. thimpunen muha *rhythm*). Ugaid, eiy minilala eiy szot bu thalek genat Gbenwa Dlepuyan, gbenwa nu nga Getaw Pingulis, na miha gbal gegyanphalinta muha gilalgilelan riy pijandan phenggbansa szot bu thalek.

Mahalemulemu Gmahasuran nu szot-thalek muha hapepuniyuni Subanen

Su helonlonayan gbinyasa khoghogan Subanen pitaen di mahalyang gulek muha dlen pa miruma:

a) **Thalek.** Su khuleg nu dlawas sayunuttan gagaw gunni nu nga gagung. Hini gbinyasan khoghogan ginahad nu nga dlibun pegewiran eiy khumpas muha pitaen su diy nga dlenlen hepethimutimuh. Dunhitsu ginilala hoggen di hepeszembu atawa khoghog di hhelonnanen parra ri hesuatay nu nga getaw.

b) **Szot.** Eiy szot khoghog nu nga geseg pemegwit dlasag diy selabuk khemet, muha dunhitsu pegawid thulapok eiy selabuk khemet. Su dlasag dunhitsu pahayenan gemputih szusuh dlod, muha eiy gadda khuleg nu dlasag mahagbal hyanin gmessibah guni. Su teganah eiy khoghog szot selabuk khoghog riy gbunuan.

Eiy nga khuleg diy szot mitukma diy hepengayam diy thitenga nu nga gulangan. Di nga phanghat di ginguman misulat su gbekna geseg mikhoghog szoten si Raw Bulawan meruma su janin genem (6) tawan phatedlai pemezot di dlag muha nga thelawan.

c) **Szabay.** Eiy szabay selabuk heped khogan nu pekilelamay su geseg megawid thulapok gaway mebetang su janin su thulapok tu gbaga nu dlibun.

d) **Dumendingan.** Eiy dumendingan selabuk khogan parra tu nga gbagelal nu nga pidlegerian teganah muha mepitah sah dunnirun

Su nga gmahalebud Szubanen pephitaen khetaren eiy hekhog szabay
(phebyan hengupahat)
Thularan ni Rhonson Ng

Gmelon diy nga khulegphitah diy nga kxanu riy nga Subanen dunnirun nga phasembah. Eiy dlunliy selabuk phinasembu szembah segay dunnirun hepethimuh. Hini selabuk gmelemu szembah peguhit di gbetad muha gulola Subanen. Szembah delaman selabuk gbebat-szembah segay medlam dlibun. Eiy gbayuk selabuk binalbal phinabebat szembah gmelon dun nga *metaphors* Dun da rema ginguman, hini selabuk szembah guman merengeg sah dunnirun gbelai segay megbeles phihilan szembah gingumanen. Muha dibuduh (debodo), selabuk gbinyasan gbebat, hini mahatag din gembeluh gmengayam muha su gbebalanen, su tinaluh szumpitan.

kxanu, dlumpuk muha dlenlen pa nga mga gbetad. Segay dunnirun pa su hekhoghog, su nga meduma gemitten su nga gbetung bitang di dlamalama, segay mereklet su nga gbetung muha su nga *rhythm patterns* mehagbegay gagiguni ri gesszudkhogan.

Su nga phatingeg hepepuniyuni riy Subanen meruma:

- a) **Szembah** (Shemba) selabuk phasembah mahatag riy hepepengupahat muha delaman. Dun dema hitu dlumibut. Dun da rema gbinyasan muha dlatanlatan, phasembah mahalumpuk gbebat para din dlumibut
- b) **Gbayuk** (Bayok) mahathag gbebat-szembah gammit eiy nga *metaphors* muha khulegphitah riy debatti
- c) **Dlunliy** (Dlonde) selabuk phasembu szembah gulehen di nga hepethimuh, selabuk melemulemu mesabut di nga getaw di gbawang
- d) **Gingumanen** (Guingoman) selabuk guman melon dun bebatten rin gbelai dlumpuk
- e) **Ginabenaben** (Guinabenaben) gbebat megbelang atawa guman mahatag di minayan muha mihabegu gbetad
- f) **Phatteddil** selabuk gbebat phegyah diy szesalatawan
- g) **Dibuduh** gbebat-szembah mahatag diy selabuk gmengayam gammit eiy gbebalan

Su nga phatingeg hepepuniyuni riy Subanen meruma:

- a) **Gagung** (Gagong) selabuk gbagelan gagung binal pibyan din galang dlemettan diy nga jangha gbinyasan gulek
- b) **Gendingan** mikaha gagung gemmitten parra rin nga kxanu
- c) **Thumpung** szelabuk phepuniyuni gmetas metas gbetung
- d) **Thanggab** szelabuk phepuniyuni gmetas metas gbetung
- e) **Khumbing** hini selabuk jew's harp pedlemetan di gbibig.
- f) **Khutet** binal pibyan selabuk *string*
- g) **Khutapi** binal pibyan din dwa a buk *string*
- h) **Szuling** (Suling) binal diy gempelek gbetung

Su nga Szubanen dunnirun ngmeralem hepengunut mehatag din hepethud mehatag riy nga geliggen nu hephepuni diy nga gbebalan atawa mephepitha hephekhoghog muha hephepuni segay dunnirun eiy phatay. Su nga hephepuni muha hephepuni muha hephekhoghog sumbala gulehen sah dunnirun lak gmahsuatsuat gbetad. Ugaid, sah dunnirun matay thimuay, su nga gagung punin parra mepesun tu nga pedlegetawanen su hepatay nu jandan gbagelal.

Gmelon diy nga getaw diy gbawang Szubanen mephitah delaman tu jandan khoghog muha diy hephepuni. Su gbetad balen phusaha pasan pibyan diy hegbal dlumpuk atawa pibyan nalak diy thaluh. Hini selabuk phalas diy gulek nu nga gmelebud Szubanen mesunan su hephekhoghog pibyan hapengenleng atawa hepethenggi diy nga szot bu thalek.

Dini dlibru hepenalam, su nga gmelebud gmegiskila subay sinagipah

Su nga gmahatau Szubanen segay ndan mephepuni gagung
Thulakan ng. Noel Hoang Manipon

Su helon nga khanu muha dlumpuk eiy thitengah atawa phusung nu nga phitah khuleg. Parra diy gmelonlon piphunan pahayan mahaphinda tu nga medlengaw nu gapuh-apuh, su nga Szubanen mahagbebat thiddu gbebat, gininguman hepenenginengi, mahadlatung-latung muha maha phepuni nu nga gagung din helon gbinyasan nu mahasibbah dlumpuk atawa nga gbegay phegyah.

parra mesunan eiy dwaabuk (2) gbinyasan nu khoghog Szubanen, thelubuk (3) gempelek dlunliy muha mahaphepuni selabuk (1) dlumbang guni mahatag diy haphepuniin gagung gbetad Szubanen, muha pitaen diy khelonan getaw.

Parra malap eiy gaway hini, eiy delayun hephepuni-bu-hephekhhoghog gulek bu hepethimuh gulehen muha limbulen diy helon gulek diy nga penelaman din E-SLT. Gmahas urenini, pulin mephun su thimuh hepenalam, su nga gmelebud gmegekila subay mengulantek meduma pisszibaan hepethimu jalem sehurah. Su gulek balen nu phanday mekhoghog muha phanday mephepuni ilelan diy phanday nu gbetad diy gbansa.

Diy szilung su gebek nu nga gulek diy helon thintuluan miruma dini dlilbru gegyan diy hepenalam. Piphulih-puliyay teluay hini lak gaggi muha su gmeninintuluh bu pemegwit bigayan rag melon gbnyasan gempahayan gulehen muha mahagbegay sziharan nu helonlon gulek parra miseggan su phebyan diy hepenalam.

GBEKNA THIMU DIY HENALAM **Gbalalagah diy Gbansa nu nga Phaladyaan Szubanen**

Su nga pisszunudsunuran nga mga gempahayan gulehen:

1. Hukha nu nga gulek

Gulehen dini su gmesibbah khuleg, khuleg nu dlawas, muha su khuleg hegegulit diy nga dlang guna eiy phanday khoghog.

2. Thiddu gulek

Su phanday diy gbansa megbal balen su nga gmelebud gmegekila ilassen ndan su jandan miyanbyanan muha jandan phihilan diy phitah khuleg teganah nu nga Szubanen. Dahag maantu, selabuk gempelek pherugang gunned guhitten muha gmelagah gbetad diy gbansa piyan diy khoghog Szubanen tintuluen.

3. Khesibaan nu Gulek

Su nga szembah diy nga dlinuyuran Szubanen na mephegusay tu hkuleg muha gbalan diy dlawas diy hegbal dlenlen khoghog Szubanen szama riy szot bu thalek.

4. Thampusan diy hepethimuh

Su haphepuni muha thimuh hepegbegay phihilan sinunud diy szeselatawan atawa miha phanghat menalam para mesunan megusay.

5. Gulek di gbalay

Su nga gmelebud gmegekila szahan hindan parra mepindahan su nga gmeulang atawa su nga delan ndan diy nga pigunugutan mireklet diy nga phita khuleg Szubanen.

HARWAH THIMU DIY HENALAM **Dlenlen gbinyasan, gbalan muha piginugutan mireklet diy khoghog bu haphepuni Szubanen**

Su nga pisszunudsunuran nga mga gempahayan gulehen:

1. Hukha nu nga gulek

Gulehen eiy gmesibbah khuleg, khuleg nu dlawas, muha su

Su nga
gmelebud
gmegiskila
Szubanen
ginamit
khumpas
segay
pekhoghog
thalek
Thularan niy Rhonson Ng

khuleg hegegulit diy nga dlang guna eiy phanday khoghog.

2. Thiddu gulek

Su phanday diy gbansa megbal balen su nga gmelebud gmegiskila ilassen ndan su jandan miabyanbyanan muha jandan phihilan diy phitah khuleg teganah nu nga Szubanen pibyan diy hekhoghog muha hephupuni. Dahag maantu, selabuk gempelek pherugang gunned guhitten mehatag hekhoghog muha hephupuni genat tu salahuhitten diy gingumanen Szubanen ilassen.

3. Khesibaan nu gulek

Szeselatawan muha miha phanghat hephilala phasek nu gbebat Szubanen. Szimpulian su thalek muha szabay.

4. Thampusan diy hepethimuh

Su haphepuni muha thimuh hepegbegay phihilan sinunud diy zeselatawan atawa miha phanghat menalam para mesunan megusay.

5. Gulek di gbalay

Su nga gmenintuluh szahan su nga gmelebud gmegiskila megwit gbetung (gbalan begayen) megbal gmelemu meguni gbebalan, selabuk thambubuk.

HATELU THIMU DIY HENALAM Hapenalam nu thasguni muha jaghaguni diy haphepuni Szubanen

Su nga pisszunudsunuran nga mga gempahayan gulehen:

1. Hukha nu nga gulek

Gulehen eiy gmesibbah khuleg, haphepenalam khuleg nu dlawas, muha su khuleg hegegulit diy nga dlang guna eiy phanday khoghog.

Su phanday megbal gbebalan pilalan tu nga gmelebud gmegiskila din hepepalas

Gmelemu Myuna Gbetad Mehatag riy Dlumbang Guman diy Szubanen

I
*Dlang gmanuk pa rema
Phanaw getek pa rema*

II
*Pahilingin su gbaga
Phalimbangan su khemet*

III
*Limbaya diy gunan
Phangay riy theyuran mu*

IV
*Theggi a diy gunan
Lingaya diy gilid mu*

Su phanday
diy gbansa
phenelamanen
su myuna
gbetad
diy thalek
Szubanen
Thularan niy Nestor Horfilla

diy gbetung giwit ndan din khelasi mahatag mepepuni gbebalan.

2. Thiddu gulek

Su phanday diy gbansa pilelanenen su gbinyasan gbebalan, su phepunayanen, gbalan ndun, hegipat dun muha hepengunut mireklet diy nga Szubanen.

3. Khesibaan nu gulek

Peryalemen su myuna gbetad jangha nu haphepuni sayunutan nu khog-khuleg muha su hapenalam.

4. Thampusan diy hepethimuh

Su haphepuni muha thimuh hepegbegay phihilan sinunud diy szeselatawan atawa miha phanghat menalam para mesunan megusay.

5. Gulek diy gbalay

Pepegusayen pepenelamay su dwa-a-buk (2) gbinyasan szesimpuliy nu janghaguni.

HAPAT THIMU DIY HENALAM

Hephilala diy szot bu thalek muha hephesihad parra mepenelam megusay su gbekna gbetad helang diy thalek bu szabay

Su nga pisszunudsunuran nga mga gempahayan gulehen:

1. Hukha nu nga fulek

Gulehen eiy gmesibbah khuleg, haphepenalam khuleg nu dlawas, muha su khuleg hegegulit diy nga dlang guna eiy phanday khoghog.

2. Thiddu gulek

Megbal hephinda pinda nu ginagi gmikuku phanghat atawa megbegay phihilan mahapantag diy salahabyas ICH na mephilala tu gandang thintuluan. Hephinda дума su nga phanday diy gbansa parra mepegusay su nga mipeszak muha miperyalem nga thintuluan.

3. Khesibaan nu gulek

Szeselatawan, parisay muha pinanghat hepethenggi nu nga

Meruma diy gmelon gbebalan meguni riy nga Szubanen pedlemetan diy nga dlenlen gbinyasan dlumpuk genat diy gembagelbagel gagung; szama rin gendingan, su mikaha gbagelen; su thumpung, selabuk dlemetan gbetung, dahus rema tinawag thanggab (gmetas thumpung); su khumbing, eiy harp Szubanen dlemetan linupit diy gbibig; khutet, sala tali gitar; muhar rema khutapi, dwa a tali phepuni.

Genat diy janghaguni nu nga gbetung, dunnirun dema phanghat nu nga dlibun mahatag diy hemulung, sampay tu mgmelemet khemet diy hepengupahat riy nga khenahan muha nga delaga pemegawid khumpas, eiy khoghog Szubanen pinitah eiy gendawendaw pegulehen jalem diy khuleguleg phahayen. Su thalek selabuk khoghog tegannah riy hepeszembuh gulehen riy dlibun pegawid khumpas atawa saliringan selabuk pinehupehu don siyusay. Phun diy hesihad gulek, tu tegannah su dlae megawid dlasag atawa thamin pinahayenan nga thulan szusuh parra mahagbegay gmesibah guniyuni, sinughilingan eiy khuleg diy hegbunuh muha hengayam. Su szabay selabuk khoghog nu dlae pegwit gmunsala, pegelat jangha mahagbetang gmunsala diy gbaga nu dlibun hiyahanen. Diy thampusanen, dunnirun eiy dumendingan, selabuk gbinyasan nu hepekhoghog sah dunnirun gembagel dlumpuk atawa dun gmelagah hepethepuk, pedumanan diy nga pidlegetawan nu gempuluh senlangan. Tu gbetung pepedlumpahan rapiay mahagbegay guni bitang diy dlupah, su nga memekhoghog sunuren ndan su gempahayan khuleg, ginagi diy dlunliy atawa gempelik szembah diy tegannah.

szimpuliy nu nga khuleg, binal gmeseled muha khuleg nu dlawas szama riy henalam diy szot, thalek, meruma eiy szabay melahit su nga gmetumpis janghaguni hebebalanay.

4. Thampusan diy hepethimuh

Su hapaleng tu nga haphepuni gulek muha hephinda diy szeselatawan atawa pinanghat hepenalam parra diy hepeszama.

5. Gulek di gbalay

Mepherayun menalam diy nga khoghog di gbalay.

HALIMA THIMU DIY HENALAM

Hilala gbinyasan gbebalan memeguni muha gbinyasan gagung

Su nga pisszunudsunuran nga mga gempahayan gulehen:

1. Hukha nu nga gulek

Gulehen eiy gmesibbah khuleg, haphepenalam khuleg nu dlawas, muha su khuleg hegegulit diy nga dlang guna eiy phanday khoghog.

2. Thiddu gulek

Phanday nu gbansa pilelanenen su sebad gbinyasan tu nga gbebat tegannah muha gbinyasan memeguni tu nga gmahalebud Szubanen.

3. Khesibaan nu gulek

Szembraen diy janghaguni nu nga dlinuyuran Szubanen pemegusayen su gbekna khuleg muha gindeg nu dlawas genatdiy myuna gbetad diy hepekhoghog.

4. Thampusan diy hepethimuh

Su hapaleng tu nga haphepuni gulek muha hephinda diy szeselatawan atawa pinanghat hepenalam parra diy hepeszama.

5. Gulek di gbalay

Mepherayun menalam diy nga khoghog di szeselatawan gbalay ndan.

THIMUH PITHIMUH

Su pemegwit pepihilen ndan su gandang jangha muha su nga gaway dlehuyaan nu nga dlibru gegyan ; mepesihad su nga delayan meduma diy nga peszunud hepethimuh; muha diy hebenalayan mahagbal szihad gina:

- Haphenehet nu nga gbebalan gemiten diy hepenalam
- Hepegusayen su hepenalam diy khoghog muha guniyuni
- Hilala tu Gebek bu Khetaren eiy hekhoghog

HATELU DLIBRU RIY HENALAM

Mebyanan diy Hegbal Gasi, Su Ginumen Tenganah

Gbetad nu Gbawang

Gaway

Hini dlibru szunan mahagbegay szihaharan nu mga gembatah parra mepegyah su hegau s nu gbansa nu gapu-apuh ndan taganah dahus rema mepeliwag su jendan hepenginsabut tu phunan tu tinaluh gbetad nu nga gbawang mihapantag diy.

Pesszelabuk nu nga gan muha sebad phegimula genat diy gmesok gulangan atawa galug? Helon haliay medalepa diy dlupaan meduma diy hepepherun dini nga gbebalan? Alan eiy nga szalapati and/atawa nga sebad phebyan tung mipegulek pimbaldiy gbawang:

- Metaluh su gembagel hepenginsabut diy gmesibah dlawas muha hegipat diy dlumibutmuha diy teganah gangan bu nga gembisa ginumen diy nga Szubanen
- Mepepitha su hesagipah nu myuna atawa gandang mahalyang gan teganah nu nga Szubanen

Hepeguhit

Su nga thintuluan pilelan diy nga gmelebud gbegumbatah Szubanen su nga phepunayan, gbinyasan, gbalan muha su hepengunut mireklet diy gasi Szubanen. Su gbetad diy hinum gasi mebaluy gegyan diy hilala nu nga gmelagah dlumpuk atawa thepuk nu nga Szubanen muha duma riy nga hethimu nu nga Szubanen.

Dunnirun thelu buk phenginubanen eiy gasi szama riy gbanggala, phanit phalay, muha thapay (binal genat riy 24 sampay 60 gulut). Su ginumen gasi mayan di hepegibah jalem diy gbandi jalem diy dwah ha parian sampay thelu ton. Su mebal diy dunnini dun hitu balen ndan gbegay atawa phegyah nu hepesihad nu dlawas tu minum.

Gegyan penelaman (Dlehayaan)

Su hegbal gasi sumbali gulehen diy helon gbilayan Szubanen ugaid su nga phanday nu gbansa mahagbalin ndan gmesibah run. Su gasi mibaluy phusaha. Dahag ya, hini dlibru diy diy hepenalam, gmesihad pidumanan nu nga gbegumbatah diy hasagipah nu nga gmembal gunumen. Dini dlibru hini, su nga gbegumbatah maha:

1. Hilala diy nga gmelagah diy gbansa bu mesunan su gbalan ndun diy gbetad heginum nu Szubanen;

2. Peryalem diy jendan hepenginsabut pigilas nu gulola diy gbansa diy gadda gbawang muha su nga gmahasuat gulola nu nga Szubanen, minitah pibyan diy hepeliwag nu nga gilelan muha gmahasuran nu nga mihareklet diy mihanenteng szalahabyas ICH.

Pigilas gunned

Gbekna Thimuh diy Hepenalam: Dlagah diy Gbansa Szubanen mahatag diy gasih muha su nga mihareklet gbetaren

Harwah Thimuh diy Hepenalam: Su Gbetad nu Phebyan muha Khawatid diy Gbenwa

Hatelu Thimuh diy Hepenalam: Su nga Mebyanan gbetad diy Dlumatgan Tenganah

Thimu diy Hepegbal: Hepegipat diy Myuna Phendayan

Phebyananen

Hepenalam pibyan diy hepegbal diy Thiddu hesagipah nu ginumen Szubanen muha su myuna dlumatgan. Su nga phanday diy gbansa subay megbal gempelek mepegulek, pibyan diy hepegguphat bu hephepitha muha sebad mahaphesihad bu mahagbal gmikhukuh phanghat muha hepemihil diy szeselatawan nga thimuh diy hepemihil.

Gindanan

Dwaabuk gbinyasan phebyan: a) *Learner's Peer Assessment on Learning Targets and Performance Standards*; muha b) *Mentor's Assessment on Learning Competency*.

Gbebalan phenginuba gemitten din hesagipah din gasi

Dunnirun thelubuk Gbebalan diy pimbaldin ginumen gasi:

1. Gbanggala (*Manihot esculenta*) dunhitu tinawag darema kamoteng kahoy, hini selabuk phegimula pegimulan gadda thon din gandang gulangan muha gbebu kwasay gulangan gempahayan hanen phun diy guneren, gmuned ganget. Hini selabuk gan gmahabesug szama riy gemay. Dun darema hitu gemitten diy nga ginumen gmahabulek.
2. Phanit phalay (*rice husks*) selabuk gmetegas luminihop diy gbebas, muha rema gamittin din “press aid” parra mepedlamug megussay.
3. Thapay selabuk binayubayu gmesok na mbal thapung binal pibyan din 24 (dwaapuluh-bu-pat) sampay 60 (genempuluh) gbinyasan diy nga gulut.

Duma riy nga gbinyasan diy nga phenginuba diy gasi, su thapay eiy pegwit gmelagah khawatil mahapantag diy hagbal gasi. Su dlagah muha medlengaw nu ginumen miharepen diy diy khetaray hagbal nu thapung muha su hegilas nu heglamug run. Selabuk da rema gmelagah dlamug diy thapay eiy *Blumea balsamifera* atawa tinawag dlebulan.

Diy hesagipah run, eiy Szubanen peginugut diy dlemet nu thimpuh mehagbegay atawa maharugang diy nanam nu thapay. Gmemis muha gempet thapay mebaluy gadda dunnirun thimpu pheres, muha hesemen sampay gendeerun nanamen mibaluy phun diy thimpu dlibuk. Su phigenatan nu thapay dun hitu diy rapat don nen muha gangeten muha meruma gbinyasan gulut, su thepeng muha helonen diy hepedlamug subay pegingatan nu nga gidlug minyan diy hampun diy dluhup thupwan.

Sepuluh phebyan diy hegbal gasi

1. Alappen nu nga gilaw gemitten diy hegbal thapay szama riy gbanggal, phanit phalay, muha dlamug diy thapay.
2. Penitan eiy gbanggala mb uha ugasan megussay su phalay.
3. Lutuen su pinelutan gbanggala.
4. Gonen su gbanggala gilutuh diy khendih muha dlyadyaren hindan szamasama. Petuyangan su linutuh muha binayu gbanggala sampay metiddaw.
5. Lupegen diy sala tepengan diy thapay muha dlebeten ditu milutuh muha pinlyadyad gbanggala sampay pedlemugen

NGA GBETAD BU NGA PHEGINUGUTAN RIY GBANSA

Rawaten su helon mipegulek diy helon membal diy thapay medlemet gembagelu khawatir diy hilala sa sanu muhha eiy nanam nu segay phebyan tu hepedlamug run segay su hepedlamug tu gulut. Su hasagipah nu dlamug mas gmesibbah sah thimpu dlibuk mebalus gmesem atawa gendeerun eiy nanamen. Nga gmahatau pesszuunuren ndan eiy su selatawan megulek tu hepedlamug tu nga pipengulut. Gawwayen masa selatawan lak megulek hagina parra gendih na mahagbegay jangha diy hethuyud, dlong hini pipegulek parra mahagbal gmessibah nanam nu pimedlamuglamug. Dunnirun nasap selatawan getaw melahit diy gulek sah su nga gmahatau dunnirun szalig selatawan getaw.

Su hinum diy gasi, hini gembisa szeppen gemitten eiy gmekuhu gbetung balen gesszep tinawag hasam. Hini gmikuhu gbetung pimilian bu pisszibaan parra mebaluy gesszep ginuman atawa gesezeppan diy dlihing. Sah su gbandi megelaan dlihing, lurusan sala litru atawa sala galun parra mahagbal gmelon ginumen.

Su nga gmahatau Szubanen miphetud sah szeppen su ginumen, dunnirun gmetiddu khanu pegulehen sampay ditu thampusan nu hegenum nu gembisa. Sapalati, segay su hepethimu, geliggen eiy henah gmahasuat-suut gansuh, methaluh-taluh muha eiy hepethuyud hagina pipeginugutan mahagbegay heraliay mebulek nu nga pemeginum, hini mahangay diy heposszasaw nu thepuk nu nga mimeduma. Hini dahus pipheturan nu hangay diy dlat gina atawa helat nu nga mimeduma.

Parra mebaluy gmenanam bu gmesibah sah denen, su nga gbitehel muha dlon phahayen diy dlawas ewaen. Sah gendih pepheturan mebalut gmelatten atawa gendeerun na nanamen.

Su nga gmahatau Szubanen piphetundansu hesibah nu gasi hagina hini raw selabuk medlengaw atawa gbalahatan ginumen. Puresu sah segay pegbalen, su pegbal dun sumbala delayun gmetanah muha gendih methaluhtaluh muha gendih mephepegyah.

—*Ginalap genat diy Production, Processing and Marketing of Pangase Wine: A Subanen Identity by Wilson C. Nabua et al (2013, Philippine Agricultural Economics and Development Association, Malate; https://paedacon.files.wordpress.com/2013/10/fullpaper_nabua_wilson.pdf)*

Su gasi, selabuk ginumen tegana nu nga Subanen pigibaan diy jalem gbandi
Thularan niy Paul Omar Gansoso

GBANSA, GINUMEN MUHA PHINDA (SUBANEN)

Eiy gasi selabuk ginumen Szubanen. Selabuk pitubuh gbeegas ginulem binal pibyan diy gbeegas. Inumen pibyan diy gesszeapan gbetung teruhen sampay mesessad su khitut nu Gbandi Szinah duman su ginuleman natek gbeegas.

Gadda szeselabuk gbandi nu ginumen petimeran thubig parra delayun mepenuan. Sah su thubig mepenuan pibyan diy gmahabulek dlamug genat dahus tu natek.

Su hepegginum nu gasi sumbali pegulehen sah dunnirun eiy dlumpuk muha dunnirun hepetheputepuk. Sah dlong pa phenenghilan, eiy gbalan diy ginumen henah lak parra riy hepegbebulek ugaid parra dahus rema diy phinda-ginum (gmesibah phinda gembulek). Sah dlong pa diy phenenghilan Szubanen "talug bwat diy beksuk" atawa "phinda genat diy gesszeapan gisszuk." Eiy gmesibah phinda gembulek selabuk phebyan diy hepephinda duma diy sala senlangan gbityala parra diy hepepszelabuk dlumpuk mahagbegay phinda diy hesibaan. Hhagina gendeerun dal, gelal parra diy helon gbawang, khawatil diy selatawan parra diy helonanan szalabyan na tu nga dlae Szubanen, dunnirun jangha nu hepetas nu hephepith khuleg segay dunnirun phinda hepethimu.

Su gbinyasan diy hapegulu nu gmesibah phinda gembulek mebaluy selabuk gegyan parra mitah sah antaway mebegayan gembegat khawatil pibyan diy hepeggilas nu ginumen bu phinda gembulek diy pinenggi "szeheg gina muha khawatil gbagelal".

Su helon thimu nu hepegbebulek selabuk gegyan pesszunuren diy gbetad nu gbansa. Pibyan nu hephepun nu gbekna hiam muha su nga gmelemu phementeluen gayen, su nga dunnirun henah thandeng gmelagah gulehene, su nga khampun mepindanen diy nga salapanaghat mekhinyinay meklek. Dahag manjari diy thampusan, su nga hepephinda muha su hepeguhituhit mebaluy gegyan megussay bityala. Su thampusan nu hepethimuh selabuk gmelagah nu hepeszipith merumanan su gbetad nu pesszipith nu nga gbebat Szubanen muha hegbal dlunliy atawa gempelek szembah. Hena lak su nga gbebat atawa su nga szembah pepegusayen, ugaid meruman su myuna guhituhitten Szubanen sumbalih delayun phepemihilen. Su nga gmelon eiy gmesibah phinda gembulek mebaluy phinda thalu muha metikna medleguhom dahag mebal sunghinay gbagelal nu gbenwa.

—Genat diy PIME in the Philippines (<https://pimephilippines.wordpress.com/2009/11/19/drinkingtalk/>)

6. Pedlemugen muha thapay riy petagen.
7. Tangen su pidlmug diy gbukag, selabuk gembagel thapisan gway (melon dun balen ndan phemetangan), muha dun hitu tebanan atawa tahapan don saging jalem dwah sampay thelu ndaw;
8. Metubos eiy thelu ndaw, pedlemugen su nga pidlimbul (tinawag dahus inaman) duma eiy $\frac{1}{4}$ (phat ilas) kilogramu atawa phanit phalay;
9. Betangen su nga pimedlamuglamug diy jalem nu sinagipah gbandi, tinahapan muha pithepuk diy jalem dwah samapay thelu ton sampay megusay menanam.

Metubos eiy dwah haparian, su ginumen pahay na inumen. Sah muget mas gmenanam hyanin, mas mepelona pa su thubiggen ginilala “dlihing” (gembisa) muha mepesibah su nanamen sah pegibaan muget pizanu bulan atawa pizanu ton.

GBEKNA THIMUH NU HEPENALAM
Su hebalalagah nu gasi diy gbansa muha su hepeginugut
mereklet run

1. Hukha nu thintuluan: Su hegbal gasi selabuk khawatil
ugaid dunnrun eiy dlelyag

Su nga pemegwit pilalan tu nga dlibru pemenalaman. Sumbalih mahagbegay delyag bu sziharan nu nga gbegumbatad gmegiskila. Hini selabuk gembegat gulek ugaid mahagbegay gempuluh “khepyanan nu gina.”

Su hetutung
 nu phanit
 phalay, selabuk
 gmelagah
 dlamug di gasi
 Thularan niy Paul Omar Gangoso

2. Thiddu gulek: Hepedlegot nu nga gmelagah phenginuba muha hesagipah su gunned nu gbanggala

Hini su nga gempahayan pemegulehen nu nga gbegumbatah gmegiskila:

- 2.1 Mengali gbanggala genat tu gbinal
- 2.2 Penitan su gbanggala dahus ugasan
- 2.3 Tulan atawa pehalan su gbanggala
- 2.4 Darren su milutuh gbanggalan

Su nga dlibon Subanen peszagipaen ndan su gbanggala, su pegwit di gasi
Thularan niy Paul Omar Gangoso

3. Gulek hepeggusay: Hesagipah diy gmelenuh bu gmesibah pegulehan

Segay pegelat tu hehala nu gbanggala, su nga gmelebud gmegiskila meddlenuh su penggalebeha ndan muha su helon gbebalan gemitten diy hesagipah di hegbal gasi.

4. Gbeneng haphepuni muha mesimpulipinda

Sah dih gbeknahanen gmelenu metubus, su pegwit gmenintuluh megbegya thampusan phinda diy gulek muha megbegay sziharan parra meperayun su thintuluan sinagipah din peddateng gendaw.

**HARWAH THIMUH NU HEPENALAM
 Su phebyan diy hesagipah muha khawatir di gbenwa**

1. Hukha nu thintuluan: Gulehen nandaw gendaw

Teluen tu nga gmahalebud gmegiskila su nga gulehen din jalem gendaw hini muha su haphatepek atawa su nga gulola parra tu

Su thapay, su natek pegwit diy nanam-hehtubuh nu gasi
Thularan niy Paul Omar Gangoso

szeselatwan mesunurren megusay.

2. Thiddu gulek: Hesagipah nu thapay

Su hesagipah nu thapay eiy phinakamelegen gulek diy helonen. Hini sunurren gbetad diy hegbal thapay duma hepeggingagt tu henenheng.

- 2.1 *Megulem gbegas;*
- 2.2 *Metubus ulemay sa melumek na, pegangun su gbegas;*
- 2.3 *Lemugan tu nga phenginuba salahabyas genat diy gulangan szama riy gmalisa, dluya, ganget thuyabang, gekbus szelumpet, thebayag bu nga dlenlen pa;*
- 2.4 *Bayun su nga helon phenginuba meruma su gbegas sampay mebaluy gberak hini;*
- 2.5 *Alig-igen su nga gibayu;*
- 2.6 *Besaen thubig;*
- 2.7 *Dahag porman gmeliputut;*
- 2.8 *Metubusitu pegangun diy jalem thelu sampay phatendaw, sah megangu na pahay na lemuggen diy gbanggala.*

3. Gulek tu hepegussay: Sagipaen du dlintek

Su dlintek eiy mebaluy gbebalan parra meguguet su hetubu nu ginumen. Su gulek nu hepenalam mepherayun duma su hesagipah nu ng phenginubanen:

- 3.1 *Tutungen su dlintek; gayu gemitten diy hetutung nu segay pedluhaluhalen sampay megutsay na metutung;*
- 3.2 *Pegenaggen metubus tutungay;*
- 3.3 *Sumpalen diy kharut sa megusay na megenag muha petuyangan diy jalem kharut seled thelundaw.*

4. Thampusan, gbeneng haphepuni muha mesimpulipinda

Sah gbekna gulek gmessibbah hepeggulek dun, su pegwit gmenintuluh megbegay thampusan phinda tu helon gulek muha megbegay sziharan phinda tu nga gmegiskila parra tu hepherayun tu thintuluan parra mahaszagipah diy peddateng gendaw.

HATELU THIMUH NU HEPENALAM Hetubusay nu nga mebyanan diy hegbal gasi

1. Hukha nu thintuluan: Nga gmesambat hepherendem

Su khelasi mahatag diy thiddu hepegbal nu thapay bu ginumen gembisa, su phinakamelegen gulek muha sumbala tubussen dumma su nga khawatil diy gbenwa.

2. Thiddu gulek: Hesagipah nu gasi

Hini su gbetad nu hesagipah gulehen sampay metubus:

- 2.1 Medlemuggen na su gbanggala muha thapay;
- 2.2 Pedlemuggen diy bineklad giham;
- 2.3 Khemet lak eiy gemitten diy hepedlamuglamug run;
- 2.4 Su hepedlamug nu thapay bu gbanggala tinawagini ginabin;
- 2.5 Betangen su ginabin ditu jalem nu gbukag ginihaman don saging
- 2.6 Pegebelan su ginabin gamit eiy gbaga gapuy duma eiy gmalisa, muha dlisan, buliburren su gbaga tug baba nu gbukag na bitangan ginabin;
- 2.7 Dunnirun eiy nga gempahayan gulek diy haphagebel;
- 2.8 Pantaren su gmalisa muha su dlisan dibabaw nu ginabin metubus su haphagebel;
- 2.9 Gelatan megusay su ginabin jalem thelundaw;
- 2.10 Metubus diy jalem thelundaw pahay na lemugen su ginabin muha su tinutung dlitek nu phanit phalay;
- 2.11 Dahag betangen na su nga dlamug jalem nu gbandi;
- 2.12 Gendih hulegen su gbandi jalem thelu sampay genem bulan parra mukha muha inumen.

3. Gulek tu hepegussay: Nga geliggen diy hagbal gasi

Pibyan diy gbetad hini, su pegwit gmenintuluh sumbala perendemenan delayun su helonen dini pemesszunud gulola.

- Gendih megwit gmesem szukah, dlemonsitu muha sebad pa gmesem diy pegulehan nu phembalan gasi
- Gendih pahay medliruh-liruh diy pegalebehan atawa phembalan nu gasi

Dlibun
Szubanen
gagaw-binayu
su nga thapay
binal genat diy
nga dlenen
gulut muha
gbegas

Thularan niy Paul Omar Gangoso

Su hengedad
nu nga
gbanggala,
su thiddu
phenginuba nu
gasi
Thularan niy Paul Omar Gangoso

- *Sumbali ngmelenu bu gendeerun szasaw su phegalebehan nu phembalan gasi*

4. Thampusan muha phinapelekpinda

Su nga gmelebud gmegiskila sumbala delayun gatten mepebwang su jandan phihila muha jalem gina mahatag diy gulek pigbetad. Dahag su nga pemegwit gmenintuluh pegusayen su gempayan bu gawway nu thintuluan.

GEMPAHAYAN GULEK Hesagipah nu nga myuna gangan

Su nga gmegiskila messzahindan sah pahay ba witten diy jalem giskilan gbinyasan gan sinagipah diy nga gbalay ndan muha pepetheluen hindan sah pikhetad hegbal nu nga misembit bu giwit gan atawa dlamat gan.

Helon nga gbitang hini pinitah diy selabuk gentangan diy hephun nu khanu mipeszebuttan nu nga gbinalan nu helonen sumbala gulehen.

Segay gendaw, su nga gmelebud gmegiskila subay mephepintah khetad hesagipah nu nga gan atawa dlamat gan nu myuna getaw.

THIMUH NU HEPENGGALEBEK Hepegingat tu nga phendayan nu gbawang

Su nga gmegiskila megal mikuhu phanghat peddlegentangan ndan alan dlagan ndan parra mepegingatan su nga miredlud phendayan nu nga Szubanen szalabyan nu nga phebyan nu hegbal gasi. Diy szama jangha, pinteran hindan megal gentangan diy thepengan nu hepeggingngat tu nga szalahabyas ICH na dal lak mitah diy nga Szubanen.

Su
mipedlumagan
na gasi
pigibaan jalem
diy gbandi
Szubanen
Thularan niy Paul Omar Gangoso

Gbetad Hegbinalan muha su nga Gmelagah Phegimula diy Gbansa: Hephesimpulih tu nga Myuna Gbetad Phendayan

Myuna Phendayan

Gawway

Hini dlibru nu hepenalam mahagbegay giseggan nu nga gmahalebud gmegekila diy hepegyah din hegaus nu nga gbetad diy gbansa muha diy szama jangha mepeliwag su hepenginsabut nu hepengganget muha su heledheng nu janta gbansa. Szalabyan na run su dlibru riy hepenalam khelyaganen malap su:

- Mepetas su hepegyah nu nga gmahalebud gmegekila Szubanen szalabyan na run su tinaluh gbetad nu myuna phendayan atawa *indigenous knowledge system* (IKS) mahaszepitah diy gbekna atawa myuna gbetad diy phendayan balen tu jandan mehalyangyang phusaha diy gbansa atawa *intangible cultural heritage* (ICH);
- Gatten su nga gmelebud gmegekila miruma diy khuleg diy gbawang parra diy gbansa Szubanen sampay mapet su hepherayun giseggan nu gbenwa.

Guphatten

Su nga thintuluan dini dlibru nu hepenalam pinilala tu nga gmelebud gmegekila su phunan, dlumibut, szahup phanghat muha meruma su gbalan dun meruma hepedlenlen nu nga gbitang, thimpu muha su pipheturan nga mihareklet tu nga ganad diy gbetad hegbinan. Pegegyan hindan дума su nga pemegbinan na milayam diy nga gandang gbetad muha su hileyaman nu gbansa mahatag riy hegbinan.

Dunnirun mahasuatsuat gbitang miruma dini pizselabuk dlibru nu hepenalam дума su nga mihabegu gbetad nu nga myuna getaw mahapantag diy nga thimpu muha hetas gina diy hepegbegu bu nga gbetad diy nga Szubanen szalabyan na diy gbenwa muha diy gbansa. Su jandan phihilan mahapantag diy hegipat muha hephilala nu nga gbinyasan dlumibut diy dlupah phusaha din nga Szubanen subay rema pindan. Manjari, su nga gmelebud gmegekila subay gatten hindan meduma diy piphunan diy gbawang gulek parra mesunan su gmelagah phegimula diy gbansa jalem tu jani salalupaan. Metiggan, su hesunanay mehagbal su gmelebud gmegekila:

- 1) Mebegay muha mlista szeselabuk su nga dlenlen gbinyasan gmegetubuh muha phegimula szalabyan na run su nga gmeagah diy gbansa;
- 2) Mepesihad gumabang diy giseggan diy nga gbawang hepengulut muha su nga hegbal nga peszelabukan gbinal atawa gbinal diy hepenalam; muha
- 3) Meperayun su hegbal nga thepengan diy gempahayan diy gbansa muha gmelagah hepegipat parra miseggan su heliwaggay nu dlumibut jalem diy dlupah phusaha nu nga Szubanen.

Dlehayaan diy hepenalam

Su nga pemegwit, meruma su nga phanday diy gbansa, mepasad meduma diy hegabang diy nga gmelebud gmegekila mapet su nga gmessibah dlehayaan nu gbansa. Metubus su hepenalam ndan:

- Mepepitah ndan khetad su IKS дума diy salahabyas ICH meruma diy nga gunned diy gmetud mipegbetad diy hetubuh parra mebaluy gindeggan diy hepasek diy gmetiddu giseggan diy gbenwa piyyan diy *programs* muha *projects*
- Metaluh megussay khetad su nga gbegumbatah дума riy gbawang melagah, meperayun muha mepuna eiy mihanenteng diy nga gbegumbatah gulek piyyan diy thepengan nu hepeggingngat parra mepepulih su gbetad diy hebalam tegana (IKS) muha gendih mebelengan su ng salahabyas ICH.

Pigilas gunned

Gbekna Thimuh diy Hepenalam: Thelyuran Gbansa muha su nga Gbalalagah diy Gbetad diy Hepegbinalan

Harwah Thimuh diy Hepenalam: Su nga Hepethimpu nu nga gbetad tegana diy Hepegbinalan

Hatelu Thimuh diy Hepenalam: Khelegenay diy Giseggan din Hegipat diy Gbansa Piyyan diy Hegbinal

Hapat Thimuh diy Hepenalam: Hepalin nu thimpu muha su hebetang diy helujah, hedumma muha muna phesun

Halima Thimuh diy Hepenalam: Gbalalagah Gbinyasan Phegimula Szubanen

Hepegulek Thimuh nu nga Mipenelaman: Pheradjek Gbegumbatah: Su Hephesibah diy Phengulutan diy Gbawang muha su Hapegbal nu Pisszelebuhan Gbatah Gbinalan

Phebyanan

Su gbetad diy hepenalam pibyan din hapanggalebek piruma tu hepeganad дума su nga phanday diy gbansa muha su nga gmenggalebek diy gbinalan jalem thelu ha parian. Diy sunud pharian, su nga gmelebud gmegiskila megbalindan hepegbilang nu nga pimbal thintruluan tu nga thintuluan diy gbalay pethimuan дума ey gemepelek pahay balen, mahaphesiha mikuhu pinanghat hapephinda muha su szeselatawan nga thimuh nu hhapemihil.

Hapegindan

Dwaabuk ey gbinyasan nu nga phebyan: a) *Learner's Peer Assessment on Learning Targets and Performance Standards*; muha b) *Mentor's Assessment on Learning Competency*.

Su selataw dlibun Subanen phanday diy gbansa khitu janin gbinal diy gbalayen

Thularan diy Living Asia Channel

**GBEKNA THIMUH DIY HEPENALAM:
Thelyuranen diy gbansa muha su hebalalagah nu myuna
gbetad diy hapegimula**

1. Hukha nu thintuluan: Hegbal gmapa diy gbinalan

Su nga gmahalebud gmegiskila begayan nga gbebalan muha su nga pahay taluen tu nga pipe-*drawing* su gmapa nu gbinalan pimegulehan ndan. Sumbali gmapa perumananen, su nga megusay hibetangan, mitah dahus su gbebalan phorma nu dlupa meruma su dlawas thubig muha dlupaan, su hebetang tu nga dlumibut tu nga gbinalan, su nga dlenlen phegimula muha phegitubuen, muha su thepengan nu hepeingat nu thubigan muha nu dlupaan, bu gmelon pa. Hini hepenalam pahay mebeluyan ndan su nga gmelebud gmegiskila parra mepesun su nga gmelagah mipethulehan pibyan tu jandan haredlug nu phebyanan muha sulatten hindan diy gendaw phihilan pahay mitah. Su gmapa diy phihilan sumbala gendih pediralian meruma nga pemethenggi. Peruman eiy selabuk hapehindapinda parra sunuren tu nga khin gelet nu nga pemegwit diy hepenalam.

2. Thiddu gulek

Su nga gmelebud gmegiskila szahan sah lagan ndan ba ilassay su nga mipethulehan ndan muha su nga mipeszahan ndan duma su nga mengegbinalan segay jandan hapedumaruma diy hemula mahatag diy gbetad teginah diy hepegbinalan. Su hapehinda sumbala begayan gembaluh gilal diy jangha parra megusay metaluh su helonlonen muha mepesabuten su helon nga gulek dini szilung. Parra metebang su nga gmegiskila tu jandan hapesszak-phinda, hini su nga mepitah gegyan szahan.

a) **Hepemilih nu phenggalebehan.** Alan su nga gmelagah pegulehen mipegulek pibyan diy nga gempahayan atawa khelyagan gbenwa atawa dlupah pegulehan.

b) **Hepedlenuh.** Khetad hepeggulek nu nga gmenggalebek diy gbinalan melenuh pulih mepeggulek su hepegimula? Khetad hetas su jangha sampay metubus su hepedlenuh nu dlupah pegulehan?

c) **Hepegimula.** Ingelanan su helon phegimula na pimegimula jalem diy selabuk gbinal muha ilelan su nga gempahayan jangha atawa thimpu heggimula nyu nga dlenlen gbinyasan phegimula (pahay eiy minsan seton atawa sampay muget phegimula).

d) **Hepegipat.** Alan eiy gmelagah gulek pegbetarenen metubus megimula? Alan eiy nga gaway run nga gulek hini? Antaway megulek

SU PHEBYAN NU HEPEDUMARUMA MUHA HEPENALAM

Selabuk gempelek galebek nu hepedumaruma jalem riy thelundaw diy thelu ha parian dligat balen atawa eiy pesarra eiy Szubanan phigahad diy gmikhaha gbinal, su nga gmegulek diy gbinaturan na phenalam pa regiray su nga gandang gbetad hepegimula szama riy megimula gbyas-byas, megimula gineddan atawa pimegantaranrantad, dlenlen phegimula jalem riy seton, gbetad diy myuna hepegulek diy gmegitubuen muha su nga pemethulehen su hepulali nu dlupah, dahus gmelon pa.

Su nga gmahalebud gmegiskila pengayan tu nga gmehihu gbinalan muha gatten hindan meduma diy mireklet diy gbinalan nga gulek muha mahalap su gmelon phendayan muha galap nga szunan: hepemilih gbinal, hesagipah diy dlupah, hepegimula, hegipat nu gbansa, hileyaman gbetad hegani, gulek metubus gumani muha su jangha hepulali nu dlupah.

Su hethepuk gindan na gulek balen atawa pegulehen tu nga phanghat pemegwit diy E-SLT muha metubus su jangha hepedumaruma, su nga gmelebud gmegiskila mepherayun meduma tu nga minsanan nga hepethimuh pegulehehen diy E-SLT.

diy gbetad hini?

e) **Piszelabuk hepegbinalan.** Alan eiy nga dlen gulek diy nga gmegulek muha nga gmiyembru atawa mimeduma diy jalem senlangan segay pegelat diy thimpu gumani? Eiy nga phetubuen pedengenen atawa piszelabuk diy nga gbetad diy hegbinalan? Khetad halih rema su hathepuk nu nga sebad phegimula genat diy gmesok gulangan atawa gelug? Alan haliay su nga gmegulek messzingin megbal gbbalan? Alan rega su nga szapalati nu nga gbebalan muha/ atawa sebad phebyan hebeluyan diy gbawang?

f) **Hegani.** Nanu eiy gempahayan jangha pahay gumani eiy gadda phegimula? Khetad hegani ndan muha antaway memeduma diy hegani? Alan su misszama gbetad hepeggilas hileyaman diy nga mikhisempel gbilayan nu nga mimeduma diy hegani?

g) **Metubus gumani.** Arin dapitay betangay su nga migani? Alan pa sebad nga gulek pegbetaren metubus gumani? Haliay hileyaman pa su hepulali tu dlupah? Khetad?

Eiy gadda phanghat sumbala pindan su selabuk phinda atawa thaluh muha begayen su eiy gmetas jangha parra pephindahan. Megbal gmessibah hepegilasilas nu phinda diy jalem salapanghat guhitten pegulehen pibyan diy dlemet-khawatil. Su gadda phanghat begayan jangha mahaszagipah parra tu jandan gempelek hapesszipitah. Metubus gadda dlemet khawatil. Su gadda phanghat begayan jangha mahaszagipah parra tu jandan gempelek hapesszipitah. Metubus eiy gadda dlemet-khawatil, su nga gadda getaw genat diy gadda team subay megbegay gempelek guhitten na mephegussay tu nga gmelagah thintuluan misunan mehatag diy gadda szunan. Su nga pemegwit megbegay thampusan phinda tu helon mipedlegentangan mireklet diy gbansa gunned tu elonen nga guhitten.

3. Pereddag gulek: Khetad eiy nga khemikal diy hepegbinalan?

Megbal selabuk hepephindapinda mahatag diy mipenelaman diy "Khemikal diy Hepegbinal" selabuk pindan tu nga pemegwit diy hapenalam. Su nga gmelebud gmegiskila ginggat tu helonen parra metaluh ndan su jandan mipethulehan diy hapenalam: su nga gmahasibah muha hena gmesibah, nga khelegenay, melumpak phengelet muha nga pahay pemilian.

4. Thampusan nu hepethimuh: Pepindan su nga gmahatau

Su selabuk gulu diy gbenwa gatten parra mekhineg tu nga

PHIHILAN REMDEMEN

Diy helonlonen, su nga mihareklet dlumibut nga hephelon phegimula gbetad tu nga myuna getaw dini pithibuhan Tubidlyagen milahit su jandan gbansa muha tu jandan delan bu helahit diy jandan dlumibut, дума su jandan khampun khuleta muha gmelyang melapan gbebalan. Pedlegemitten ndan su gmalemu gbebalan nu hegimula muha gbetad hegimula muha gemitten ndan su khhehamputut mepelyawa mebal. Gemitten ndan dahus su gbetad hegipat pibyan diy megitubuen thubig muha su thaburuan dlupah dahus rema su hileyaman hegibahh nu nga gbenih. (Zamora et al, 2014)

Su nga gmelegen gbetad diy hephelon gan diy dlupaan nu nga myuna getaw sah gbekna genleng manin szasaw setonan sampay muget phegimula mbaluy gmetas bu gmetiddu gbetad diy hepedlamug riy gbinyasan muha salahabyas mahagbegay gan, mahaphehan mebal thagun, gbulung, phembal gbalay muha mepedagang phegimula sampay diy jangha hini, su nga myuna getawpegebtaren ndan pa regiray su gandang gbetad hepegbinalan nu gmelon gbinyasan phegimula muha nga salahabyas phegimulang diy medegangan jangha. Su hephetubuh nu phegitubuen (meruma su nga zszerah), pya pa su nga hepegbesahan meharugang tu helon dlimbul nga gbetad. (Zamora, 2010)

pephindahan, guhitan muha phepemihilan nu ng gmelebud gmegiskila. Dahag, begayan hindan jangha mepeguhituhit su jandan mibyanbyanan muha su nga tintuluan misunan ndan diy hapegbal nu nga haphesimpuli nu nga myuna gbetad diy hapegbinalan.

5. Gulek diy gbalay: Ingelanan su nga Phegimula, muha ilelan su nga gbinyasan nga Thimpu

Su nga gmegiskila szahan hindan, balen na rema gulek riy gbalay, megbal dlistahhan nu nga ngalan nga phegimula ditu gbinalan ginengayanen muha su jangha hapeginula ryandan.

HARWAH THIMUH NU HEPENALAM: Thimpu nu nga gbetad nu nga hepegbinalan

Binegay nga gulek:

1. Hukha tu gulek: Hingalan tu nga thimpu

Gbekna hepeganad, su nga emegwit diy hepenalam messzak tu nga gmegiskila sah alan rega su misunan mahatag diy gmahasud diy nga sethang thaluh Szubanen mihanenteng diy nga gbulan jalem diy seton (Salapati ey January minilala Phulo-pulo atawa Pharang-kugon, dahag ey September minilala Selunghigi). Alan ey gmahasuren ey Phulo-pulo muha/atawa Selunghigi parra diy denia?

Sah su nga gmahalebud gmegiskila metaluh ndan na su jandan nga phihilan diy gmahasuren diy nga sethang Szubanen diy gadda gbulan diy khalendar Gregorian, su pemegwit mepitah su hebetang nu nga myuna gbetad khalendar diy nga Szubanen su teganah. Gattennen su nga gmelebud gmegiskila parra mepessimpulian su nga gbetad nu nga phihilan muha su nga minitah gbetad segay su hepederuma-ruma nu nga pemegulek din delan tu minitah ndan khalendar nu nga thimpu.

2. Thiddu gulek: Khalendar nu hepegulek muha nga hieyaman gbetad nu hepegbinalan nu nga Szubanen

Su nga gmelebud gmegiskila pepanghatten hindandiy mikuhu thepuk. Su gadda thepuk ndan megbegay gembageluh gulek din gbinalan melabuh diy selabuk gbulan atawa jangha. Dahag rema, sumbala hyandan ilelan su nga gbinyasan nga phegimula phegitubuh jalem diy dlenen gbulan diy thon, milala su nga hesanu jangha su hesagipah nu dlupah, hepegimula, meperayun delayun muha su hegani. Sumbali unutton ndan su jandan sembagen su nga galap mitepuk ndan segay su jangha nu hepedumarumanen. Su jandan galap sumbala peseleren su mebetangan thimpu nu khalendar.

Su gadda phanghat begayan thelupuluh hutuha parra metubus su jandan khalendar. Dahag ilassen ndan su jandan szeselatawan khalendar diy thimpu sampay uhitten tu dlonen din khelasi.

Sah su helon phanghat mahaguhit na tu gunan, su pegwit megbegay galap muha su helonen mireklet su phihilan mepetas su nga gmelebud gmegiskila. Dahag, dahag sunuren su nga phihilan pethulehen megussay tu nga gbetad hepebinalan tu nga myuna getaw pegussayen muha pindan thandeng.

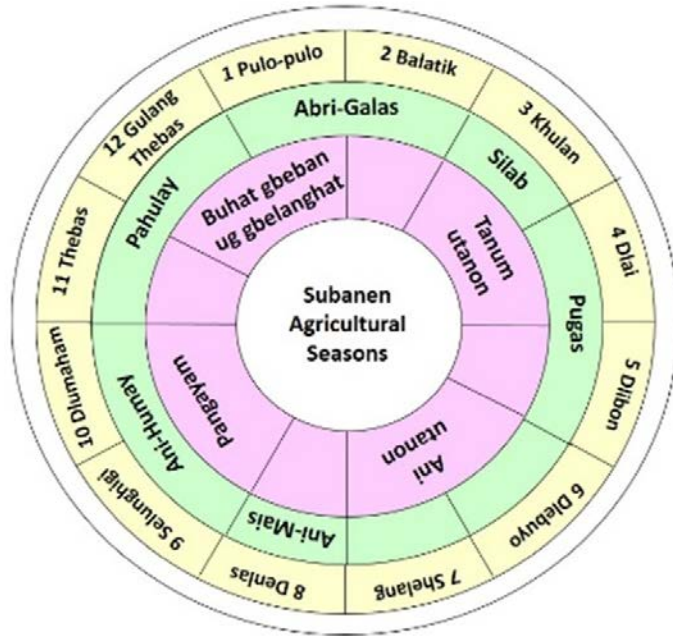
- Gbinalan gulangan
- Gmelon atawa dlenen phegimula (gmelon gbansa khuntra salabansa)

Agricultural Calendar

Legend:

- 1 - January (Pulo-pulo)
- 2 - February (Balatik)
- 3 - March (Khulan)
- 4 - April (Dlai)
- 5 - May (Dilbon)
- 6 - June (Dlebuyo)
- 7 - July (Shelang)
- 8 - August (Denlas)
- 9 - September (Selunhigi)
- 10 - October (Dumaham)
- 11 - November (Thebas)
- 12 - December (Gulang Thebas)

- Dlenlen p hegimula jalem seton
- Jangha holali nu dlupah

Dahag, su nga gmelebud gmegiskila megbegay jangha mahasszak diy nga gbetad hileyaman diy hepegbinalan. Manjari, su nga pemegwit pinteranen su nga gmelebud gmegiskila megbegay guhitten na merengeg atawa su nga mipethulehanen di gbinalan. Szubanen mahatag diy nga phihilan mireklet duma ey nga myuna gbetad nu hepeggimula. Su phanghat begayanen su nga dwah-a-puluh (20) ilassan atawa begayan muha mekhineg tu jandan guhitten nu mepethulehanen.

Meranjag
su hesibah
nu danaw
diy Gbenwa
Danaw,
Szelatan
Szembwangan
Thularan niy Paul Omar Gangoso

3. Gulek szimpulih peseheg

Dlegantanganen su pesszelabuhen gbinyassan gbatahbinal Szubanen.

Gbatah gbinal diy gbalay Szubanen

Thularan niy Paul Umar Gangoso

4. Phinatepek szimpulih phinda muha hepegbeneng

Su nga pemegwit pegeletan ndan su hesembag pibyan diy hepethimuh muha thampusan.

5. Thubusan nu thimuh

Su nga pemegwit pilalan su nga selabuk gbebat linihupan mahatag tu hileyaman hepeggulek. Segay pephasehen su selabuk dlemet szembah pitaen su nga gempahayan gulehen diy selataw gmegiskila mebwang su pimentaluen thintuluan sampay mesunan su nga gendawan pegulehenen diy gmelo jangha.

6. Gulehen di gbalay

Su nga pemegwit mepilala su phihilan diy khanu diy hepegbinalan, dahag szahan su nga gmelebud gmegiskila pibyan tu hepesszak nu nga gmegulang muha su nga delan saha alan gulehen tu helonen duma diy selabuk gbawang gulehen su pinitaha diy nga khanu.

HATELU THIMUH DIY HENALAM: Hapegwit diy gbansa

1. Hukha nu nga gulek: Dlemet nu hephepintah khuleg

Gbinyasan nu khuleg muha gutek hepelayaman ganad nu phanghat pilalan su nga gmahasihad gmelebud gmegiskila muha mepiseg su hhelatek sah alan eiy mebetangan phihilan diy hepeggulek.

2. Thiddu gulek: "Alan eiy sunud?"

Hini thimuh mihanenteng tu dlenlen gmelagah gulehen meperuma su nga myuna gebtad diy hepegbinalan metubus su hepegimula sampay tu jangha su nga hepegimula, szalabyana na su phalay lupaana, pahay na ganin. Su nga pemegwit mepwit tu pisszelabuk "hebetang diy khelegenay" muha szahen diy helon gmegiskila mehaphelatan su dalen szembag tu nga pemesszahan, "Alan sunud mepegbetad?" Sah su helon gmahakuhu hepesszipitah ndan mebaluy, su gempelek thaluh nu phihilan sumbala pegulehen meruma su nga thintuluan pegusayen tintuluay pegusayen tintuluan pegusayen pitaay. Salapati nu nga hebetang khelegenay; Selataw gmelebud Szubanan megal gilelan pibyan diy hepegimula gayu. Su gilelan mephesun gempahayan ganen su theneb tu gayu dunnirun thiwanen. Medlegantang hyanin tu hegani tu theneb diy mesunud gendaw. Sah mateng pulih tu hibetanganen nu sumunud pa gendaw, mepethulehananen su gilelanen mebeleng, mebeleng su theneb ginamit diy dlen getaw "Alan mesunud gulek?"

3. Hapesszimpulih gulek: Phinda dlegentangan khelegenay diy hepedlibun atawa hepedlae diy hagipat nu gbansa

Su gempelek hapephinda mahatag diy khelegenay nu hebetang mahatag hepedlibun atawa hepedlae diy jalem diy hapegwit diy gbinalan Szubanan pegeletan diy pegwit diy hepenalam.

4. Thampusan nu hepethimuh: Peteluen su nga gmahatau

Su gulu diy selabuk gbawang gatten parra mekhineg tu pepinda-pinda, hepeguhit muha su phihilan nu nga gmelebud gmegiskila. Begayan hindan jangha parra mepeguhit su nga mibyanbyanan guhitten diy nga mibyanan muha nga thintuluan parra mepaszimpulih tu nga gbetad tu nga hapenalam tegana.

PETALUEN SU NGA GMAHATAU

Sebad phengantap tu nga hapegunut diy 'gbekna phesun' mahapantag diy pemeddateng khelegenay

In Cebuano

Kanunay namong obserbahan ang dagan sa ug posisyon sa bulan ug ang ting-taob ug ting-hunas sa katutubigan sa dagat. "Dili magtanum kung mao pa ang pag-subang sa bulan kay daghan og dangan"

"Kung daghan og bitoon, daghang kamote. Kung makuhaan na ang bulan, dili na maayong mag-pugas sa humay."

Pag-abot sa Dhanlas (August), panahon na sa 'walo-walo' (severe rain). Atong mamatikdan nga ang mga kakahoyan sulod sa lasang mamulak, mobundag ang taas nga ulan hangtud dili mahuman ang pag-panglagas sa mga bulak niini.

Ang bulan sa Salunhigi (September) mao ang tigpamulak, mobundak ang ulan apan kung mamunga na ang kahoy, mo-init na ang panahon aron mahinog ug malaya ang bunga dayon mangahulog sa yuta ug moturok na usab.

Ang kahoy nga Hagimit (Tree), kung imong samaran ug mamatikdan nga daghan og duga, kusog nga ulan ang pangandaman. Kung gamay ra ang duga, ting-hulaw na usab.

Ang kahoy nga Thaluto (tree), kung mamatikdan nga malaya ang mga dahon, taas nga hulaw ang moabot. Kini nga kahoy mabuhi bisan wala nay dahon. Moabot ang ting-ulan kung manalinsing na ang bag-ong dahon sa maong kahoy.

In Subanen

Dlelayun name peszulyanan su hebetang nu gbulan muha su thab bu kheti nu daggat. Gendih pahay megimula bah szebang pa eiy gbulan hagina gmelon gmengan bah mehibangan pa su gbulan, pigendih eiy hagerek phalay.

Sah mateng su thimpu denlas (August) gwalu (8) ndaw dupih. Mebetihan nu nga gayu mephun memulak. Muddak eiy gmeseheg muha gempales dupihsampay megelah eiy medlabuh su nga gbulak nu gayu.

Mateng su gbelunhigi (September), gempales ra rema eiy dupi. Ugaid bah memula na su gayu memeres na sampay su menginug na su gbunga gayu dahag medlabuh diy dlupah dari mentubuh pulih.

Su phun nu gimit samah tangan mu gmelon thubig maantu meszagipah puh hagina gempales su dupi, sama khampun na thubigen, maantu mayan su gmeseheg pheres samah mendalag su donnen mayan eiy dleguh. Samah mengindaen na maantu thimpu dlibuk.

5. Gulek diy gbalay

Methulek atawa messzaksak tu nga gihuten diy "gbekna phesun" diy pahay mepegbetad hapeddlat diy gbenwa.

HAPAT THIMUH DIY HENALAM: Hapegwit diy gbansa

1. Hukha nu nga gulek: "Gmetud eiy hepegbegu diy thimpu"

Selabuk gempelek video mahatag diy khelegenay diy hepegbegu nu thimpu mepitah. Dahag, su nga gmelebud gmegiskila szahan sah alan eiy metaluh ndan tu video documentary.

2. Thiddu gulek

Dunnirun selataw gatten getaw parra majhagbegay phinda tu janin su nga mipegbetad gulek teganah mahapantag tu hepegbegu diy thimpu. Hini mahagbegay gmetas hesun tu nga gmegiskila mahapantag diy diy nga khelegenay mahatag diy nga khelegenay nu nga nu nga gbawang muha su dlumibut tu pekhetas usu nga khelegenay diy thimpu muha nga gmelat mipegbetad diy gbenwa.

3. Hapesszimpulih gulek: Bethin su dwaabuk guhituhitten genat Lanayan

Bethin su dwaabuk guhituhitten genat tu Lanayan. Su

Khetad su Gbetad nu Myuna Hileyaman Hepegbinalan nu nga Myuna Getaw mahagabang di Pidlegetawan

Minayan ey nga gatusan thon, su nga myuna getaw mihagbegay gmelon bu dlenlen galebek diy dlumibut muha gbansa tu pidlegetawan dini dibababwan dunya. Szama diy hepeggipat nu gbetad phendayan diy hepegbinalan muha su nga hileyaman mahagabang delayun tu dlumibut, mepelon su gan sampay diy peddeteng, muha mepegibaan pa su myuna gelappan dini dunya. Selabuk gbalalagah su hesunan nu nga getaw su mipegenaran nu nga myuna getaw mihagabang tu mehatubuh hepegbinalan muha su nga hileyaman genat diy dliiwag dunya.

1. Hepegbinalan gulangan

Hepegbinalan diy gulangan meruma su nga khelyagan su delayun muha su hepemula nu nga giseggan tu gmiha thimpu nu nga hepeggipat nu nga phegimula diy nga pahay mepegbetad gmesibah atawa gmelat. Su hepemula gbinyasan cuma gbetad diy hapemula szama riy gulangan, hini gbinyasan diy hepemula mahapheheneng tu thimpu, szag nu gendaw, muha su hepagenen diy szambel, muha su gmahaseheg dupih. Hini nga gbetad riy mahagbegay gbinyasan nu nga gmelon gbeta: gan, mahaphehan, gayuthagun, gbatang gayu, gbulung, bu nga deln pa segay su nga hephesihhad nu dlupah, mepeheneng su hetubak nu nga dlupah muha su hapethimug nu kharbun.

2. Hapeszesalyun hepegimula

Su nga phihilan ta mahatag diy hapegimula gbinyasan diy jalem dlenlen jangha dunnirun lakeiy gisegganen diy myuget na ngibwan thon dini hapemula diy gbinalan muha mirepet dini janta gendawan nandaw. Su hepegimula diy dlenlen gbinyasan nu phegimula di szama hibetangan dlupa szama su jandan kherangan atawa hebetangan pemulanan diy szama gbinyasan diy phegimula diy dlenlen thimpu. Hini hepelayam binal parra mepegipat diy haphapelon megusay tu nga pahay mepegimula diy dlupah, mepehampun du gmelat gmegitubu muha nga gmeset nu nga phegimula, mepehampun su hegamit diy nga khemika, bu mewit su nga gan mahapesibah diy dlawas, helonen hini mahagabang mepelon su nga galap nga pegimula. Hini mahaphelon gbinyasan nu nga gmahasibah dlupah muha mahaphetas tu phendayan diy hapegibah diy kharbun diy nga gbinalan.

3. Dlamug/Dengan hepegimula

Dlamug nga phegimula, minilala ra rema diy dlenlen gbinyasan diy hapegimula, hini selabuk gbinyasan gbetad nu nga megbinalay mahalap gbinyasan atawa dwaabuk gbinyasan phegimula diy mimeszama jangha. Cuma su hapegimula mahagbal dlenlen dlumibut diy hapesibah, na mahagbal gbinyasan mahasibah muha diy nga gmegibtubuh bus u nga mahapherugang diy helemubuh nu dlupah, megusayen pesibaay su dlupah, mua gendih mepengintubuh su dlupa.

4. Gmelon gbinyasan gbansa hapegimula

Su nga gmelon gbinyasan gbansa diy hapegimula gmelon nga gbinyasan diy selabuk szama gbenwa, dun hitu diy szama jangha dlunghilinganen su nga dlumibut. Pibyan nu hapetas nu nga dlumbut nu phegimula, su gmelon gbinyasan nu hapemula mahaphaseheg diy nga haan dlenlen nga gbawang, muha maha cuma tu nga thimpu muha su gbetad nu thimpu.

Hyandan dahus mahaphetas diy nga helegenay nu nga phegimula metubuh cuma ey nga gmelat gmegitubuh muha nga gmeset. Gmelon gbinyasan gbetad diy hapegimula selabuk gbinyasan diy hapemula diy pizselabuk diy selabuk gbetad muha gentangan, muha mahagbegay mepuna su nga pahay pegulehen szama riy gmesibah dlupa, hampun jangha nu hatubak diy dlupah, muha rema su gmesibah galap sah thenggin su hapegimula diy salabinyasan phegimula

5. Hengalap thubig

Su hengalap nga thubig milala phun tu nga gengayan muha haphesihad nu nga malap diy jalem nu nga dupih, meruma su nga phebyanan parra malap gadda thimpu nu dupih. Gmelon nga pimbalegelapan nu nga mitepuk thubig muha su nga gbetad minilala diy gadda gbawang dlumibut muhat tu nga gbinyasan mibalan gisegganen. Hini gbetad miruma muha milahit su nga gbetad hapengalap nu thubig genat diy ditas gatep gbalay, tu nga dleruna dlinaw szapah muha dlawas thubig segay dunnirun su dwaahabyas gbinyasan thimpu, atawa tu nga pimbalegelapan nu mitepuk thubig.

Parra mesigurre su helon pemegbinalan dunnirun insaktu helon nu nga thubig malap ndan parra sah mateng su thimpu pheres atawa melyang dupih.

Su nga myuna getaw pegwit tu gembageluh khawatir diy gmikhuhu gbetad diy hapegbinalan dini dliiwag bu dibababwan dunya, pibyan gembageluh hapegbegay phegyah muha phasalamat tu janda myuna phendayan muha su hapenginsabut tu jandan gbetad diy hepeggipat tu dlumibut muha diy jandan gbetad hapegbinalan din jalem gbawang ndan.

Su hepeggipat muha su hapherayan nu hapegbegu nu janta phendayan mireklet nu hilala nu nga phasek nu janta gempahayan gulehen szalabyan na tu nga myuna getaw sumbalih sumunod tu jandan mismu piginugutan gbetad diy haephelon gan.

Genat di *Digital Photo Album of Culturally Important Plants Among the Subanen in Lakewood, Zamboanga del Sur* (2004) tu nga dumariy Mesaligan Pegsalabuhan Subanen diy gbenwa Danaw, Szelatan Szembwangan

guhitten pidlegluan “Su Gmengayam” muha su “Su Hepeggipat nu ng Gmelat Phegitubuen.” Hini nga guhituhitten selabuk nga gbinyasan hileyaman mihalumbang diy gbansa mahapantag diy nga gempahayan diy nga jangha nu nga khelegenay phun riy thimpu.

4. Thampusan nu hepethimuh: Peteluen su nga gmahatau

Su gulu diy selabuk gbawang gatten parra mekhineg tu pepinda-pinda, hepeguhit muha su phihilan nu nga gmelebud mgegiskila. Begayan hindan jangha parra mepeguhit su nga mibyanbyanan guhitten diy nga mibyanan muha nga thintuluanmisunan parra mepezimpulih tu nga gbetad diy gbekna phesun parra diy khelegenay.

5. Gulek diy gbalay: Gbilangan diy phegimula mepengulut

Su gulek mahapantag tu phihilan tu nga phegimula pilalan

Su Gempahay Hebaluyan diy Phendayan Mahapantag diy Phimula diy Gbansa

Niy Vel J. Suminguit

Su phendayan mahapantag nu phimula diy gbansa mipengenlengan mahagwit giseggan diy gbenwa nu nga myuna gbawang pya pa gendih pedlattan su nga dlumibut. Megamit da remeni parra mepapenek muha mepesibah su mepemilian diy hetubua, hepeszimpulih tu gandang sziharanen su hapegimula, mepetas su helon nu gan mipethimud, mepesibah su dlawas muha mepilala pa su nga ganjah diy gbansa jalem diy gbawang.

1. Mepetas muha mepesibah su nga mepemilian hetubuan

Gmelon nga phegimula mipetubuh dlog szalabyan na diy nga dlupah phusaha mipebal nga natek, thinah, szabun mengedddak muha dlana. Dunnirun hepenalam muha nga gindan giwit parra mepedlehelon muha su nga mebyanan gbetad parra mepedlehelon su hapedlehelon muha nga phebyan diy nga phimula parra mateng hita rittu hapedagang run.

Hagin gmesok megatuk (100) su nga gbinyasa phalay ta ditu Gbenwa Danaw, muha tu nga dlenlen szilangan gbenwa, su nga Szubanen mibaluy gminilala megbegay gbeni nu myuna gmegeba gbeni tu nga meddaggang phalay parra mehapehelon phegimula.

Genempulu diy megatus phegimula diy dlupah phusaha dunnirun eiy gbalan dun diy hepemulung nu nga getaw. Su nga gbebalan pidlamug diy nga phegimula minilala diy hephelon nu nga gbulung organik.

Su *Department of Environment and Natural Resources* (DENR) lagan ndan pesibaen pulih pibyan hebal pulih gulangan tu nga gandang gbinyasan gayu. Ugaid, eiy gembagelu kheleganayen gendeerun na melapan gbegu gbenih nu nga gandang gayu. Dunnirun dlabi megatus gbinyasan gayu gmesibah balen gbebalan diy gbalay mitah tu nga dlupah phusaha tu ng Szubanen na pahay mebaluy gelappan. Pibyan diy selabuk hapenalam theknikal diy hapengalap, hapegbal, hapephelon, muha su hagbal phepengintubuan nga gbenih, su nga Szubanen pahay mahalap nga gbenih muha nga pahay pemulan gendih na gendih na hambad dlattan su gulangan pibyan diy hapengalap tu nga henah nga gayu gelappan diy gulangan.

2. Haphesimpulih nu hepegbinalan muha su haperugang nu janta gan

Su nga phimula pahay pemenguluten mahagabang tu nga Szubanen mahalap diy gadda jangha pibyan diy henah gayuh galap genat diy gulangan. Segay pegulehen su hepeganad, su nga Szubanen miningelanan ndan eiy dwaagatus (200) su nga ptuyangan dlog phimula na pahay hannen nu nga getaw. Sah mepalpak su nga phegimula atawa dunnirun khulangen su gan segay henah thimpu nu hegani, szalabyan riy thimpu gmelayu pa su hegani, su nga Szubanen mahalap ng dlisu, nenagen, dlempan gulangan, muha theneb bu hepengayam nga phegitubuen genat diy gulangan. Su gulangan mahagbegay rendan hetanah sah mateng eiy jangha diy hegutem. Ugaid, dunnirun nga gbalalagah phimula diy gbansa delayun lak pegelappan gendeerun na szukliyan run. Phun ritu, su sebad, mebaluy na gmehalyang na su nga gbinyasan. Su phendayan tu nga phimula pahay ilelan su habegat tu nga pimedlassay nga gbinyasan nu nga phimula parra mepephunan eiy gindan diy gbinalan muha gulek mahapantag diy hapephetubuh nu nga gbinyasan phimula.

3. Hapesibah nu dlawas

Su gulangan manin pegitubuh gbutika nu nga myuna gbawang. Hini mahagbegay diralih hapemulung parra mulian su ng gmeset. Ugaid, su nga phimula salabyan na su mepengulut henah delayun pahay lappen sah gemitten. Dun hitu mitah indan nlak diy selabuk bawang diy gulangan dahag gmelayuh muha gmelegen alappen. Hini pahay mesembag pibyan diy hapelayam pibyan diy hapemula tu nga minilala phegimula diy thelyuran gbalay ataw riy pissezlebuhan gbinal mbalindan gmelemu lappen, manjari mepesibah na su sziharan nu dlawas nu gbenwa.

4. Gelappan nu nga gbebalan diy henalam mihareklet diy gbansa parra mepesimpulih su gbetad tegannah

Su selabuk gmetiddu gulek diy phendayan din myuna gbetad diy hapengulut gmesibah mahagbal mipenulat phusaha nu gbansa na pahay begay diy thupwan nandaw sampay tu thupwan pemeddateng. Paghayini, mebaluy ganjah diy gbansa Szubanen pahay mepepulih su gandang gebtad diy gbansa. Pahay ra rema sap mebaluy gelappan diy hapenalam diy tiddu hapenalam phendayan nu nga Szubanen meruma su nga gbetad-hapenalam diy helonen. Pibyan diy hapedlamug nu nga phendayan mahapantag tu nga phendayan di gbetad phimula nu nga mepengulut tu thiddu gbetad diy hapenalam diy haphendayan dini Thubig Dlyagen, su nga gmelebud duma riy myuna gbawang begayan jangha mahasun muha mepegyaen su hegaus diy phusaha nu gbansa. Pibyan rini, mebal ndan phihilan su helagah nu hapeggipat bu hapegingat tu dlumibut diy gbawang. Szama ritu, su nga gmegekila henah duma diy gbansa mebegayan gmetinaw hapenginsabut diy myuna gbansa, dahag mepitah su hapephindapinda mahatag diy gbansa muha miszama hapenginsabut mebal dledyawan diy helinaw.

Gilappan: Suminguit, Vel J. 2005. "Indigenous Knowledge Systems and Intellectual Property Rights: An Enabling Tool for Development with Identity." Workshop on Traditional Knowledge, United Nations and Indigenous Peoples, Panama, 21-23 September 2005. Asia-Pacific Database on Intangible Cultural Heritage (ICH) by Asia-Pacific Cultural Centre for UNESCO (http://www.accu.or.jp/ich/en/pdf/c2006Expert_SUMINGUIT)

muha su nga gbinyasanen mabinlang muha mepegubad su gbalan diy phegimula. Su nga gbetad nu nga khelatas pahay gulehen tu nga gmahalebud gmegiskila.

**HALIMA THIMUH DIY HENALAM:
Su nga gmelagah phegimula Szubanen**

1. Hukha nu thintuluan: Nga phegimula muha su gbalan dun

Su pemegwit tu thintuluan pilalan su dlemet nu nga gbinyasan sethang thaluh mihareklet run. Semabayanen su nga gbinyasa nu phegimula mitah ditu dlupah phusaha, petuyangan su nga gmelebud gmegiskila antuhen ndan su gbalan nu phegimula. Dahag, dunnirun phat (4) gmegiskila melyag uhitay su jandan gentangan gbinyasan lappen parra meruma diy jandan hilla diy gbansa.

2. Thiddu gulek

Su hepegilas nu nga Szunan megbal phat panghat. Dahag, su hepenalam diy nga pemegwit mephitah khetad tu hepiseg diy gmelemu pheradjek diy phengulutan diy gbawang meruma su nga phegimula nu nga gmelagah.

3. Gulek phasegeg

Tubussen su nga pimesszak szunan mahatag hepengulut parra *me-digitized documentation* diy nga Szubanen diy Gbenwa Danaw, Szelatang Szembwangan.

4. Thampusan nu hepethimuh

Mekhanu gurasan diy dlupah parra tu hegbal nu gbinalan diy pisszelabuk phimula mepengulutan.

5. Gulek diy gbalay

Balen gulek tu gbalay ndan muha delayunen ipatten su gbinal pisszelabuhan na mehapepintah gbinyasan phegimula nu nga gulutten nu gmahatau phanday memulung su nga gmelebud gmegiskila.

**THIMUH NU HAPEGGULEK:
Pheradjek hepegbal nu nga gulek mihareklet nu nga
gbegumbatah mihanenteng diy gbansa: Phengulutan diy
gbawang muha pimedlimbulan pizselabuhan gbinal**

Su nga gmelebud gmegiskila sumbala megulek tu nga pemesszunud pegulehen:

1. Thampusan hapemilih nu nga memeduma diy pheradjek mepengulutan muha su hepilala tu nga dlagah nu nga phegimula minilala;
2. Hatubusay nu nga gbekna panghat nu phengulutan nu gbawang;
3. Hapedlegantang mahatag diy nga dlenlen gbinyasan nu nga phegimula diy gbinalan piggagi nu phanday diy gbansa;
4. Hatubusay nu gulek parra meperayun su nga gulek muha mepesszibaan su pizselabuhan gbinalan;
5. Minilala gbinalan parra diy jangha nu halingih nu sebad nga panghat gbegumbatah diy gbawang.

SU GMENGAYAM

Guhituhitten genat Dlenayan

Lanayan, Gbenwa nu nga dangan getaw Subanen.

Lanayan, an indigenous homeland of the Subanen,

Ditu mirapit ngmetastas gbelit gulangan is situated in an area with high elevation, in the fringes of the lush forest.

Dun eiy thinwang gulangan gelappan gan, gayu, gway bu nga gbulung pegimula mehagabang diy nga getaw.

The natural forest is considered as sources for food, timber, rattan, medicinal plants and other resources that support the survival of the people.

Tegannah dun eiy phanday ngmengayam peddelepah diy gbawang hini,

Long time ago, a very skillful hunter lived in the area.

Ginilala hyanin diy phendayan dahus thegelanen diy hathimuren gbinyasan genat diy gulangan, dahus hengayam gbabuy talun

In this community, he was very much renowned for his skills and acumen in gathering forest resources and in hunting wild boar.

Bulug hagina maantu, pinitaen dahus miganjah diy dlen pegbenwa ditu gbawang,

However, he also exhibited a particular personal trait that is daunting for other members of the community.

Selabuk gebi, hini ngmengayam pesszagipaenen dahus pethlemanen su nga gbesi nen diy hengayam.

One night, the hunter was preparing and sharpening his hunting tools—

Su thelawan, phes, shelapang dahus su nga sebad gbesi nen.

spear, bolo, arrows and many more.

Manjari, miharenggeg gmetenug dlyah, Then, he noticed a loud noise.

Misunanen dunnirun gbabuy diy gmesempel. He was certain that a wild boar is nearby.

Ginalappen eiy gbesi nen dahus gumibek lumyawa diy phintuh

He got his implements and rushed outdoor.

Dahag tuu, minulih pephisan na gbabuy talun genat tu gulangan.

True enough, when he returned home, he was carrying a dead boar from the nearby forest.

Hagina maatu, dun nasap mirengegen gmetenug dlagaw.

Then, another loud sound was heard.

Su gmengayam, sahutiha ginalappen su phanaen luminyu nasap

The hunter, equipped with bow and arrow, hurried outdoor.

Gendah manggah, pephisan nasap gembagel gbabuy talun bah mihapulih

Soon enough, another large boar had been hunted, which he brought home.

Seletaen ta dun nasap mirengegen ngmetenug dahus bgmelon dlyah,

Moments later, a much louder sound was heard.

Pedderemanen: "Hini na eiy gembagel malapen di jalem gebi!"

He pondered: "This could be my biggest catch for the night".

Then, he went outside of the house to kill the biggest wild boar.

Mahalibuleng, gbagih-bagih mahalap hyanin gembagel guntung,

Sadly, instead of hunting his biggest catch,

Su ngmenayam eiy pipatay nu gembagel gbabuy talun hiben daen pa mitah.

the hunter was devoured by the biggest wild boar ever seen by him.

Pherendem: "Su myuna getaw sumbala mehathepuk hyanin tu nga khinahanglanenen, muha su nga gandang gelappan diy gulangan pahay mebeleng muha tu sunud thupwan su nga pisszingitan gaus tu pahay gbegay nu hepedlehetubuh."

Su nga gmahatau
pemekhohog diy
dlepangan nu
gbeglugan
Thularan niy Roel Hoang Manipon

HALIMA DLIBRU NU HEPENALAM
Attendant Rituals of the Buklog
Ganad Hileyaman diy Gbawang

Gawway diy hepenalam

Hini dlibru hepenalam mingenlang diy hepengenleng diy pihilan muha phusung tu nga Szubanen na gmeahlebud gmegiskila duma su jandan gulek bu nga khawatil parra mahaguna din hapegipat tu nga thepengan tu heperayun tu nga gbetad diy gbenwa nu nga Gbeklug, meruma su nga gmedlengaw muha su nga gulek diy gempahayan gulehen.

Diy szama gaway, sumbala mepeliwag su hepenginsabut tu nga pinggangetan tu pheneghilan gbansa diy gipusan nu nga hengenleng mepeseheg su nga gilelan muha gempahayan mepenganjah diy gadda gbawang. Szalabyan na, su mepenalaman sumbali mehaphibal tu nga tu nga gmelebud gmegiskila:

- Mepegussay su nga mimeduma riy gbeklug muha mahaphinda tu nga gilelan bu nga gmahasud mireklet diy nga khanu
- Miduma riy nga sebad gmegiskila diy hapesszelabuk giseggan diy gulek gbegumbatah na mahagipat tu nga szalahabyas mahalyalang gbetad diy gbansa (ICH)
- Mehapegayun tu nga tu nga khelyagan nu nga gulek-gbawang mbal thepengan diy hapegipat muha hapepherayun tu gbetad nu khanu gbeklug.

Hapeguphat

Hini tintulan dini dlibru diy hapenalam sumbala mesunan tu nga gmahalebud gmegiskila su phunan, dlumibut, thentengan, gbetaran, muha su hebalalagah nu nga gbinyasan nga khanu diy hapeduma diy gbeklug.

Hagina hileyaman, su gbeklug mipeddlegantangan nu guluh diy senlangan minukha nu gbeklug, eiy thimuay su guluh dy selabuk gbawang, su dal mahaphinda muha mahathaluh diy khesibaayen tu nga medlengaw pibyan diy gmelon phunan szama riy hapephelon nu szenghu, mepesyulian su nga gmeset bu nga dlat gbaggih. Su helon duma diy gbawang, mepedlae atawa melibun, pya sanu su thon, hebetang diy hetubuan, hebetang diy gbawang muha hetasay nu mipegiskilahan, melahit su megaga riy pihilan muha dlawas meperuma su ng khanu muha nga dlumpuk meguget pisanundaw.

Su helon miruma diy gbansa Szubanen—libun-lae, gmahatau, gmahalebud muha nga gembatah hyandan su pemgwit muha nga phemenalam su nga szalahabyas gmahalyangyang gbetad diy gbansa. Ginilala su khanu mbaluy thitengah nu jandan gilelan, piselabuk gulola, muha su jandan delan muha nga dunya nu medlengaw.

Dlehayaan nu hesunan

Su nga gmegiskila mahasun mahapantag riy:

1. Milala su gmelagah diy gbansa diy hapedumaruma diy khuleg diy gbenwa muha medlengaw mahatag diy nga khanu mihareklet diy gbeklug; muha
2. Meperyalem su jandan hepenginsabut diy nga bigay gulola diy gbansa din gadda gbenwa muha su nga gempahayan gulek nu nga Szubanen, pibyan diy hapegussay nu nga gilelan muha nga gmahasud diy salahabyas mahalyangyang phusaha diy gbetad din gbansa mihanenteng.

Pigilas gunned

Gbekna thimuh diy hepenalam: Gbalalagah nu ng guhitten muha su hapesszipitah diy Gbawang Szubanen

Harwah thimuh diy gepenalam: Hapeszimpulih nu gbeklug mua su nga duma nen gbinyasan khanu

Hatelu thimuh diy hepenalam: Nga khanu mihanenteng tu gbetad hileyaman diy

hapegbinalan

Hapat thimuh diy hepenalam: Nga khanu mihareklet diy gbetad Szubane diy Hepanaw

Halima thimuh diy hepenalam: Nga khelyagan nu nga Gbegumbatah gmegiskila tu Hapeggipat nu Gbeklug

Thimuh diy Hapegulek: Gmelon nga gulek eiy mipeddlegentangan parra mepeseheg su nga thintuluan dini dlilbru parra mepeseheg su sziharan nu nga gmelebud gmegiskila tu jandan hapeduma diy mipherayun hapeganad diy khanu gbeklug mingganget nu nga myuna phendayan nu nga Szubanen muha misuatan tu nga duma tu nga guhuman (thimuay atawa gmahatau) dlaggan ndan mebaluy senlangan su hegalin nu salahabyas. Majari, su nga gmegiskila, sumbala mepegegyan tu nga hepethepuk ndan tu helon nga mipegenaran phalinta, diy hapekhuleg nu nga khanu meruma dachus su nga khuleg nu hapeggipat diy salahabyas.

Phebyanan

Su nga pemegwit megbal hapethimuh nu nga ginggat nga gbagelal muha nga phanday khanu diy hapegbegay nga gempelek gbegay tu hasiddud tu nga gmihu phanghat nu hapephiindapinda muha szeselatawan hapemihil. Diy szama jangha, mahagbal gmesibah muha mahapherugang tu nga gulek sumbala mepilala su pihilan-gulek nu "hesunan pibyan diy hapeggulek"

Gindan

Dwaabuk gbinyasan su phebyan tu nga gindan: a) *Learners' Peer Assessment on Teaching Targets and Performance Standard*; muha b) *Mentors Assessment on Learning Competency*

Hapegbal tu gbeklugan pibyan diy pisszelebuk gulek

Thularan niy Roel Hoang Manipon

Phunan muha gbalan tu nga duma khanu diy gbeklug

Su gbeklug ukhaan pibyan diy szinalumpung, mephilala tu hesagipah nu gbawang megulek tu gbeklug muha pesszelabuhanen su nga medlengaw sah melyagindan parra metepuk su nga gbebalan genat tu gulangan. Su nga dulang diy szangat meszak parra tu hethimbang tu dunya riy medlengaw. Din phanmalwasan, su nga medlengaw mipanaw gatten tu hapedlumpuk. Su gampang muha gelet nga khanu mephereddag tu medlengaw diy thubig muha dlupah.

Su hapesszembah nu giluy, dlumbang nu hepegyah, duma su haphepuni nu nga gagung, pegulehen diy szeselabuk khanu.

Metubus su nga milahit nga khanu, su gbawang mephun tu hepegbal muha haphetas tu nga gbebalan gayu tinaluh “gbeklug,” su gilappan tu ngalan gbinyasan nu khanu. Tu thitengaan nu middlephangan maninthapih, dunnirun selabuk phasek tinaluh “phetaw” gilapik parra mesuggat su gibal manin dlesung tinaluh “dulugan”. Segay mekhoghog tu ditas manin thapih midlephangan, su nga misembit gbebalan guni, pipheturan mahanggat tu nga medlengaw muha mahagbal tu nga minilala nga dlumpuk miszitubus na.

Su thampusan khanu nu gbeklug, tinaluh giti-an, hini pigulek tu dibabaw midlephangan, ditu bwangen su phalinta. Dini metundug su gbat (su hapekhoghog tu helonen). Hini sehutiha ginilaladi dlelyag muha hesiharan, migbal genat tu hepegbegu tu medlengaw muha su delamen jalem diy gbawang.

Su helon meduma riy gbawang meduma diy hepedlegantang muha su hepeggipat tu hepegilasilas tu gan, dulang nga gulek, muha su phigenat diy gulangan, hagina hyandan mahagbegay gilal nu nga phengumpya genat tu nga Diwata.

Su gbeklug mahaphaseheg tu hapesszelabuk diy nga mimeduma muha tu szeselatawan imbes pesszelabuhen. Gattenen su nga getaw genat diy dlen gbansa, gbenwa, muha gbinyasan thon tu mibyanbyanan nu dlelyag nu nga myuget na mihabyah diy Gbeklug; pibyan tu hapesszembah diyu milyaman Szubanen, alappen su phengumpya mesuat delayun muha mebatik su hegan nu sehutiha nu hapekhoghog muha hapephuni. Pibyan rini, petassen su hepegbasa diy szeselatawan jalem diy gbawang.

Su hetwah muha hilala tu nga gbelyan diy gbagelal di medlengaw, thelyuran gelappan szeheg su gbagelalan nu nga guhum atawa thimuyay pyasih maantu delayun ra mitah diy nga gbawang Szubanen, minitah dunnirun salahabyas, pyasih dunnirun khelegenay delayun, su halap nu nga mehalyang phusaha diy gbetad nu gbansa Szubanen.

Helon nga duma khanu mipegusayen mepeszlabuk
su helon nga duma diy salasenlangan muha tu gbawang,
meruma su riy dibabawan dunya nga getaw. Su
hapesszelabuk sumbala delayun mitah parra tu metubus nu
gbeklug, gilelan tu haseheg nu gbawang muha tu haszelabuk
nu gbenwa. Su gmesihad muha dunnirun szunanen gbenwa
melahit su thibuk salabawang nu hapekhuleg nu gulek,
hapeszlabuk diy khuleg, muha su hapesszelabuk nu
gembagel gelappan nu gmerekhet gbawang.

GBEKNA THIMUH NU THINTULUAN Hebalalagah nu nga guhitten muha kxanu nu hapesszelabuk khuleg diy gbawang Szubanen

Gaway tu hepenalam

Su nga gmegikila:

- Mahathaluh tu nga gmelagah salahabyas diy dlumpuk-kxanu riy gbeklug: muha
- Meperyalen su jandan hepenginsabut tu pisszelebuk gulola gbansa diy gbawang pibyan diy hapheliwag tu nga gilelan muha gmahasud tu nga mihareklet tu nga gbeklug.

Gempahayan gulehen:

1. Hukha nu thintuluan

Su selataw phanday di gbansa diy szayaw muha myusik gatten hindan parra megilas, pibyan riy szembah, sala-uhitan diy guman Szubanen misembayan su gbeklug. Su nga pemegwit gumabang megusay mephesabut tu nga gunned tu nga guhitten diy szembah.

2. Thiddu gulek

Mephitah selabuk *video documentary* mahatag diy gbeklug metubus su *video*, su nga gmelebud gmegiskila megalindan mikuhu phanghat muha szeselabuhen su nga dlennen.

Su nga pingenggat nga phanday diy gmesibah phinda, petinawen su pimesszak nu nga phanghat tu gmelebud gmegiskila selabuk gempelek phinda eiy begayen tu nga pemegwit diy hepedlam.

3. Haphaseheg gulek

Dlemet-khawatil appen tu guhituhiten genat gbeklug gisembah nu phanday diy gbansa.

4. Haphapelek, haszimpulih bu gbenengguni

Su pemegwit diy hepenalam pageletan su hapethimuh nu nga hapeszimpulih phinda muha hagbegay gempelek phinda pitas.

5. Thampusan nu hepethimuh

“*Post It*” (Penehet Mu). Su *video documentary* pitaen puliay su pinitah muha su nga gmelebud gmegiskila gatten hindan methenggi megusay. Dahag gatten hilan dahus sumulat tu gembageluh letter, diy mikhaha khelatas (selabuk phihilan selabuk khelatas) sulatenen su janin phihhilan mahapantag diy gbeklug muha su thintuluan diy gendaw.

Gulek riy gbalay

Su nga pemegwit szahan sah su nga gmelebud gmegiskila pahay interviewen muha rikwesen su nga gmegulang pepihilen hindan sah nanu ilan pa mihabayan meduma gbeklug.

Su dlista sumbala meruma su jangha tu hapeggulek run, ngalan tu gbeklug pigalebek, hibetangan gbenwa muha su ngalan tu thimuay migabang megal tu gulek.

Gempelek Haguphat tu Duma Khanyu riy Gbeklug

Eiy gbeklug mileyaman pegulehen diy senlangan gmegaus. Su gulu nu senlangan mephun dun, megwit dahus pilala su hapethulek tu khanu riy hepegbegay phegyah muha peszimpuliy pepayagen su gilelan muha thindeg nu sala gbawang gbagelalan. Su thimuay atawa su thimuay libon, duma su nga sebad pegwit diy gbenwa, mephun muha menengi tu hapesszelabuk muha su hetawal. Megulek atawa menggalebek hyanin pibyan tu phereddag tu nga guhuman, su gbagelalan nu nga thimuay.

Su gbelyan, dumanen su nga tumabang, pephunan su hepegbal gbebelayan gbeklug muha balen su nga gbinyasan gulek duma khanu. Pegewiran su hapherayun halap tu szezheg nu hemulung, hebalahatan muha hapageletan, su nga gbelyan dunnirun szezheg ndan mitah muha mahapinda duma su nga medlengaw pahay ndan mepetwah muha mepehuleg, muha mesunanen mephinda pya pa rin khelegenay hebetangen.

DAGA. Selabuk khanu riy hesagipah, su khanu daga minilala diy selabuk. Manin hyanin pigulek parra mipeselabuk su szezheg nu nga gbelyan muha mepepayag indan diy hepegbasa tu nga medlengaw megipat muha megagi. Dahag pa run, su daga mahaphesun tu haphereklet tu myuget thon hepegbelag mepeselabuk.

Subanen leaders, men and women performed the Daga prior to the start of the G'buklog Thendeg Ritual Thanksgiving Ritual

Su nga gbagelalan Szubanen, dlae bu dlibun meduma megbal tu daga pulin mepephunan su khanu riy hepegbegay nu Gbeklug Thindeg

A. Khanu pegulehen diy jalem nu gbalay Subanen

1. **PHESUN DIWATA.** Hini selabuk gbinyasan gulek diy hapephun hegupit phesun tu gbawang tu gaway atawa khelyag megulek diy selsabuk Gbeklug pibyan tu hapangenggat tu nga hetwah muha hepegagi nu medlengaw. Duma tu hesszagipah su hegbegay gemay, gemu muha gunned gmanuk diy phinggan tangent u ditas dlamín tu gbalay Subanen, piginugutan gulelyan nu nga medlengaw. Su thiddu khanu metubus tu thitengaan nu gbalay.

Su selabuk gbinyasan nu khamayan pegebehen tu nga gbelyan segay pephengamuh diy hepenengi-nengi dengan su hephepuni nu dleryah pegulehen diy phitu pulih balen gbegay tu ditas nu gbinalay atawa su dulangan tu gbanghasu.

Dwaatawan gbelyan pegulehensu gukha khanu giningelanan Phesun Diwata

Su dwaatawan ginilala thimuay muha gbeyan mithepek tu gbalahatan phimula pulin mephun su hepegbal kxanu nu gbawang

2. **SINALUMPONG.** Segay su kxanu pegulehen, su nga gbeyan meszak gurasan tu nga medlengaw parra tu hapangehed nu nga phun gayu gemitten tu hepegbal nu gbeklugan. Manjari, mephesun tu hesagipah nu hegbal nu hesagipah nu gbawang tu hepegbal tu thibuk nu gbeklug.

Su hepegbal tu Kxanu Sinalumpung pigulek diy thitenganan nu gebi nu nga gbeyan Szubanen

3. **SANGAT**. Hini su hhepegbegay dulang diy nga Khetep tu helon nga duma diy gbawang tu dwaabuk phanghat nu nga medlengaw su gasal muha su guhuman, parra mepitah delayun su thimbang nu dunya medlengaw.

Dwaabuk khetep misszama dalagah tangent u Szangat

4. **SADLAY**. Hini su hepeserang nu phenepeten ditu thinhang nu gway ihetten tu dwaabuk phasek, hini pegulehen nu nga dlibun, selabuk gbalahatan tu medlengaw guhuman.

Community members partake in the offering of traditional dances while others give their respective ritual offerings.

Su duma riy gbawang miduma tu hagbegay nu gbetad nu thalek bus zot segay pegbegayen su jandan szeselabuk nga dulang.

5. **PHANMALWASAN**. Khanu dulang tu hapangenggat tu nga medlengaw nu nga mipanawa meduma tu dlumpuk.

Khanu dulang segay su Phanmalwasan

Ritual offering during the *Phanmalwasan*

Subanen women actively participating the *Phanmalwasan* ritual

Su nga dlibun Subanen miduma diy khanu Phanmalwasan

B. Nga gulek atawa khanu pigulek dlyu nu gbalay Subanen

6. **KHANU GULANGAN.** Su gbalahatan giluy gisembah pulih mephun su hapenagah nu gayu. Hini su nga gbinyasan gayu pimethepuk balay:

- Phun gayu gbayug balen dulugan (manin dlesung), ginilala su medlengaw ni Apo Asug.
- Phun gayu theleteb balen gelu.
- Phun gbeledjawah (gbinyasan gbetung) balen szaleg.
- Phun gayu dlebalud balen nga gbebalan gbalay.
- Phun gayu gbahan balen phasek

Selatawan gmelebud Szubanen miduma tu hapenagah nu galap riy gulangan gemitten nu gbalahatan duma khanu nu gbeklug.

Su gmelebud Gbelyan bu Thimuay: Siy Timuay Banggi, peszembraenen su Giluy tu thitengaan nu gulang nu Dlupah Phusaha Szubanen ginilala pisszelebuhan gbawang gahad tu gbansa.

Subanen men on their way to the forest to gather materials for the ritual.

Su nga dlae Subanen phangay tu gengayan ndan tu gulangan parra mahathepuk gbebalan parra tu khanu.

Su gbalay Subanen pinasek tu hibetangan nu khanu.

The carrying of the sacred log from the forest to the ritual site to serve as the *Dulugan*.

Pedisanen su gbalahatan gayu genat tu gulangan parra tu hibetangan nu khanu balen dulugan.

The traditional Subanen house built in the ritual site.

7. **GAMPANG.** Pipheturan su hibetangan nu medlengaw tu dlawas tubig, su Szubanen pegulehen su gampang parra mepepayag su dwah gmesibah bus u gmelat medlengaw. Diy sala gipusan hibetangan nu thali gway tinihet su selabuk tu dipaggen muha su selabuk tinihet su selabuk tinihet tu phanga nu gay utu dipag, binal parra mebaluy dulunan nu gmelat medlengaw gendih mahaseled tu hibetangan tu gbeklug.

Dwaatawan Szubanen Middengan gulehen su gampang tu gmesok szapah.

8. **GHELET.** Hini pegulehen parra tu nga medlengaw tu dlupah. Gadda gipusan nu gmetas thali gway tinihet tu gayu atawa tu phasek, mbaluy dulunan nu gmelat medlengaw.

Su phanday diy khanu megulehen su gelet.

9 **GAPAL**. Medlwang parra betangan tu dulugan, selabuk gilwangan meguniy gayu bitang dibabawa meralem parra malap su gmedalem guni tu gbandi muha gbetung. Hini su su nga Khanu pegulehen:

- **Gakat**. Su hegalin nu dulugan muha su ginghul dlu pah
- **Daga riy Gayu**. Su hapheruguh khanu parra tu gbalahattan dulugan, piphaturan piddleguluan ni Apo Asog.
- **Gapal**. Su thampusan khanu dulugan parra diy dulugan parra tu hebalahattan niy Apo Asog

The *Gapal* is performed upon the setting up the *Dulugan* and the *Phetaw*.

Su *Gapal* gulehen sa su dulugan muha phetaw betangen.

10. **GATI-AN.** Pulin gulehen su khanu nu gati-an, su gbetad (su nga gilal phalinta nu gbeklug) pebwangen muha pesszebutten. Su thimuay megbal thelubuk pigbuhu genat tu gmetas thali gway, ginilala su dlagah nu szelaan balen sah su phalinta gbeklug gendih metumanan. Su thalih nu gway ihetten tu dibabawan nu gbeklugan muha sedlayan nga phenepetten binal phahhayen muha uhitten tu nga diwata su gulek pegbalen. Parra tu nga gbelyan, su gati-an balen tu dibabaw gbeklugan su phinaka melegen tu helonen. Menek hyanin tu gbeklugan mekha pesmbah tu giluy. Hini pesunuran diy gmihu phanghat. Hini pesunuran diy gmehu phanghat nu nga dlae bu dlibun panaw panaw tu thitengah nu phasek (atawa phetaw) mepituh pulih. Meltubussu hapesszipitah, su thimuay szahanen su mimeduma tu gbeklug pulih tu jalem gbalay.

The community members listened attentively to the community rules verbalized by the *Thimuay* after the *Gati-an* ritual.

Su duma diy gbawang mekhineg megusay tu nga phalinta tu gbenwa binwang tu thimuay metubus su khanu Gatian.

11. **GEDDURAN**. Hagina su thampusan khanu mhatag diy dulang ng ngan gan tangen hindan nandaw tu phitu lapis gmetiddu banghasu nu Diwata Migbegaya. Dahag, su gbelyan bwangenen su haphun na megusay nu dlumpuk.

Inside the house, the Gheduran is performed as a culminating ritual of the Buklog thanksgiving ritual system.

Jalem nu gbalay, su gedduran pegulehen diy thampusan khanu diy hapegbegay phegyah.

12. **GBAT**. Salabawangan hapekhoghog.

Community trance dancing that last for several days where the participants are tightly holding hands as a metaphor of a united and harmonious community.

Su salabawangan hapekhoghog muget sampay pisszanundaw segay su nga meduma megawid khemet parra mebaluy gilelan diy hapesszelabuk muha hapenginsabut diy gbawang.

HARWAH THIMUH DI HEPENALAM Hapeszimpulih nu gbeklug muha su nga khanu nu memeduma

Gawway diy hepenalam

Su phemenalam maha:

- *Mepedlen su nga khanu nu memeduma diy Gbeklug muha mepinda su nga gilelan muha nga gmahasud miruma diy khanu gbeklug; muha*
- *Meperyalem su jandan hepenginsabut tu nga piszelebuhan gbawang diy gulola diy gbansa na pipeliwag nu nga gilelan muha nu nga gmahasud mirekletduma eiy Gbeklug.*

Gempahayan nga gulehen:

1. Hukha nu thintuluan: Jangha nu guhitten

Su nga pemegwit diy hepenalam megbetang diy gunan atawa riy gmelephang khelatas mahapantag tu guhitten diy gbenwa riy jalem limaton gelet. Su nga phemenalam szahanindan lappen su jandan gulek diy gbalay muha peneheten diy gunan su gulwan nu gbeklug muha endun su gulek mipegbetad, jalem diy thon bu gbenwa piggulehan dun. Su nga pemegwit gatten ndan su gmelebud gmegiskila teluen su jandan phihilan mahatag tu jangha bitang.

2. Thiddu gulek: Hathepuk nga phihilan

Su nga pemegwit mephenehet tu helonen phiilan ndan diy gmeriphel khelatas sinagipah pulin piphunan su thimuh nu hepenalam. Sinulat diy nga gmeriphel khelatas su nga ngalan nu nga mimeduma diy khanu. Su nga gmelebud gmegiskila szahanindan nasap megal mikuhu phanghat, munut dwaabuk kheletas nu phihilan muha pegusayen pinday su jandan pimensembag dini pemesszund szak gegyan:

*Alan mahatag su khanu misembayan?
Nanu pegbetaray su nga khanu nu gbeklug?
Alan eiy phunan nu hepegbal nu nga khanu?*

Su nga gmelebud gmegiskila begayan sepuluh bu lima (15) sampay dwaapuluh (20) minutu parra mesembag su nga szak gegyan.

Dahag, pemenehetten ndan su jandan khelatas phihilan tu gunan muha ilassen ndan su jandan szembag tu misawad diy khelasi. Sah dunnirun pa khelatas phihilan misamah, su pegwit pegusayenen pesebutay su khanu pulin pepelehay su nga phihilan mipetas segay su hepeguhi t nu gadda phanghat.

3. Gulek phasegeg: Thelupindahan

Balan dlemet khawatiran su pizsembah guhitten nu phanday nu gbansa.

4. Pinapelek phinda, szimpulian muha gbenengguni

Su nga pemegwit diy phendayan elettan su nga thimpulian hepthimuh bu nga muha su nga thimpulian phihilan pitas.

5. Thampusan nu mepethimuh: Tubussen eiy gadda sethang

Su pegwit diy hepenalam ilassen su dwah (2) habyas khelatas

phihilan parra diy szeselabuk gmelebud gmegiskila. Hini eiy sulatten diy gmeriphel khelatas: “Alan eiy misunan hu nandaw gendaw?” muha “Alan haliay mesunan hu lemah?” Gadda gmegiskila szahan sah pahay bah megbegay phihilan parra tubussen eiy gadda sethang muha megbegay tinubus gmeriphel khelatas pulien pulin su gmegiskila mawah diy szugud.

Gulek diy gbalay

Su nga pegwit diy hepenalam szahan su helon nga gmelebud gmegiskila sah pahay ba mahaphinda muha megat su jandan ginah parra memepihil ndan sah nanu indan pa mihaduma diy dlumpuk gbeklug.

Su dlistahan perumanan gunned szama riy: jangha nu hhepegbetad

Selabuk szinulambi

Thularan niy Roel Hoang Manipon

Selatawan getaw bitangen su dulangen segay su szangat pegulehen

Thularan diy Living Asia Channel

run, gbinyasan nu gbeklug pigbetad, gbenwa mipegbetad muha su ngalan nu gbagelal atawa thimuay miduma meggulek run.

HATELU THIMUH DI HEPENALAM Khanu riy gbinalan: Selabuk hapessimpulih

Gawway diy hepenalam

Su phemenalam maha:

- *Mepedlen su nga khanu nu nga gmenggalebek diy gbialan muha mahaphinda tu nga hepedelan tu Gbeklug; muha*
- *Meperyalem su jandan hepenginsabut tu nga piszelebuhan gbawang diy gulola diy gbansa na pipeliwag nu nga gilelan muha nu nga gmahasud mireklet duma riy nga khanu diy gulangan.*

Gempahayan nga gulehen:

1. Hukha nu thintuluan: Piselabuk haszimpulih hapemihil

Su nga pemegwit szahanen su nga gmelebud gmegiskila meszimpulih memihil tu jandan mibyanan segay ndan meduma tu khanu diy phasek gbalay tu arin dun tugbehhay piszelebuha gbinalan nu gbawang. Su gmelagah gulek nu pegalebehen subay pilelan.

2. Thiddu gulek: llelan-Ingelanan su nga khanu riy hepegbinalan

Su nga gmelebud gmegiskila szahanindan parra mepeszimpulian su gmapa nu nga gbinalan binal ndan tu minayan nga thintuluan. Su gmapa diy gutek mephitah tu gbetad nu nga dlumbang nu hemula tu myuna gbetad nu hepemula. Su nga gmelebud gmegiskila tu jandan gmikuhu phanghat pindan su selabuk gmeseng diy khalendar diy hepegbinalan:

Gbekna Phanghat: Khanu diy hepemilih nu hebetagan
Harwah Phanghat: Khanu diy hasagipah diy dlupah
Hatelu Phanghat: Khanu riy hapegimula
Hapat Phanghat: Khanu diy hapeggipat nu gbinalan
Halima Phanghat: Khanu diy hegani

Sah su nga gmelebud gmegiskila dunnirun nga khelyagan ndan begayen su jandan misunan, pahay ndan uhitten ditu helonanan diy khelasi.

3. Gulek phasegeg

Su nge pemegwit diy gulek pembegayen ndan su khalendar mitah tu muha szahan ndan su nga gmegiskila megbal thularan nu khanu pephindahan ndan megussay muha su pephindahan mahatag diy—nga pemegulehen, gbebalan gemitten, miszama hapephetud, muha gmelonlon pa.

4. Phinapelek phinda, szimpulian muha gbenengguni

Su nga pemegwit elettan su nga thimpulian hepethimuh tu nga thintuluan muha megbegay phihilan tu nga gmelagah mipinda.

5. Thampusan nu hepethimuh: Tubussen eiy gadda sethang

Su pegwit diy hepenalam pilalan ndan su selabuk pemeszunud gbebat atawa szembah mahatag tu nga gbetad diy hepegbinalan. Segay pegbalen su dlemet szembah, tenduenen su selatawan gmegiskila

Peszagipaen
su gbanghasu
dulangan
Thularan diy Living Asia Channel

parra mepeguhitten su nga thintuluan misunanen diy jalem gendaw
hya. Hini pegulehhen phulih-uliay.

Gulek diy gbalay

Su nga pegwit diy pilalan ndan su phihilan diy dlumpuk nu
hepanaw muha szahan su nga gmelebud gmegiskila meszak tu
jandan gmegulang muha nga delan su nga pemegulehen mahapantag
tu hedelemdem nu nga gbinyasan dlumpuk nu hepanaw.

HAPAT THIMUH DI HEPENALAM Khanu mahapantag tu nga dlumpuk nu hepanaw nu nga Szubanen

Gawway diy hepenalam

Su phemenalam maha:

- *Mepedlen su nga khanu pegulehen diy jalem gbalay muha mepinda su delanen diy gbeklug; muha*
- *Meperyalem su jandan hepenginsabut tu nga piszelebuhan gbawang diy gulola diy gbansa na pipeliwag nu nga gilelan muha nu nga gmahasud mireklet duma riy gbeklug.*

Gempahayan nga gulehen:

1. Hukha nu thintuluan: Dlemet phantuk

Su nga pemegwit mephitah thularan diy nga dlumpuk nu hepanaw muha szahan su nga gmegiskila sah alan su petheluen nu thularan. Sumbali mahathimud thularan henah gembaba diy sepuluh bu lima (15) su gbilangandun.

2. Thiddu gulek: Su thularan mipemilih nami

Diy mikhuhu phanghat, su nga gmelebud gmegiskila malap selabuk thularan muha pegusayenen pinday sah alan mepihilan sah

mesembayan nitu su nga gbetad pipegulek, atawa nga gbetad atawa nga dlumpuk na su nga duma riy gbenwa Szubanen pemegulehen ndan pa atawa mepethulehan pa su nga gbetad dlumpuk nu hepanaw pinita diy thularan. Sumbali su helon phanghat meguhit diy gunan diy khelasi sah alan mipinda ndan diy gadda phanghat ndan, dahag pegwit megbal gempelek thimpulian nu nga mipinda diy helon nga phanghat. Su gmeralem hepephinda-pinda pegulehen tu nga phinda misembayan muha pahay meperuma.

Dwaatawan
gbelyan ditu
hibetangan tu
nga dulang
nu hepekhanu
parra diy
gampang bu
gelet

Thularan diy Living Asia Channel

3. Gulek phasegeg: Bebaten, seyawen

Su nge pemegwit mephepihil tu nga khelasi su nga gbebat atawa szembah muha nga szayaw pinilala tu minayan henintuluh. Dahag, su nga gmegiskila atawa alan eiy pahay bebaten atawa seyawandiy

Su gbelyan pepheligaenen su khamayan parra su phamemut meszigway szapu tu szambel segay pegulehen su gelet

Thularan diy Living Asia Channel

dlumpuk nu hepanaw.

Begayan hindan jangha parra mahapenalam muha mepegussay su nga gbebat muha nga szayaw atawa pya pa su gbebu ndan balay szembah mihenteng dlumpuk diy hepanaw laggan ndan pegulehay.

4. Phinapelek phinda, szimpulian muha gbenengguni

Su nga pemegwit peszelebuhen su khelasi parra mahagbal thimuh nu gempelek hepegbeneng guni muha resszuen su helon gmelagah pahay pindan.

5. Thampusan nu hepethimuh

Su pegwit diy megbegaybegay tu dunnirun eiy phalassen khelatas дума su nga letter pimenulat run. Su nga gmegiskila megbegay tu nga mihabeleng letter parra metubus su sethang thaluh. Su gmeralag gmeriphel khelatas segay su gemputih khhelatas parra tu pichiduan muha khulegan. Dahag, peszelabuhen ndan su sethang thaluh ditu gmeralag gmeriphel khelatas дума nga gemputih. Su phanghat muna mahatubus tu gulek begayan geratis. Hini su nga szalapati:

Gmeralag khelatas: Gemputih khelatas:
G_M__G   SA S__A

Nga szembaggen:
GAMPANG   SA SUBA

Gulek diy gbalay

Su nga pegwit diy pilalan ndan su phihilan diy dlumpuk nu hepatay muha szahan su nga gmelebud gmegiskila meszak tu jandan gmegulang muha nga delan su nga pemegulehen mahapantag tu hedelemdem nu nga gbinyasan dlumpuk nu hepatay.

HALIMA THIMUH DI HEPENALAM: Khelyagan nu nga gmelebud gmegiskila parra tu hepegipat diy gbeklug

Gawway diy hepenalam

Su phemenalam maha:

- Mepedlen tu nga memeduma diy kxanu nu gbeklug muha metaluh ndan su nga gilelan bu su nga gmahasud milapik diy kxanu gbeklug; muha
- Meperyalem su jandan hepenginsabut tu nga piszelebuhan gbawang diy gulola diy gbansa na pipeliwag nu nga gilelan muha nu nga gmahasud mireklet дума riy gbeklug.

Gempahayan nga gulehen:

Khelyagan tu nga mimeduma diy gbawang meduma riy thampusan hepethimuh, meruma su nga thimuay, gbelyan, muha su nga ginah tu nga gmelebud gmegiskila. Mas gmesibah rema su nga sah dunnirun meduma genat tu gbagelalan atawa pewiten parra megbegay phegya tu gulek.

1. Hukha nu thintuluan: Phinda guhum!

Metubus su gulek haphesiharan nu dlawas, su nga gmelebud

gmegiskila szahan hindan megbal, didalian, dwaabuk luyud dlamuggen eiy dlibun bu dlae. Dahag, su pegwit megbegay gempelek hepephilala tu dlemetan, "Phinda Guhum"

Su khin gbekna dlinuyuran lappen ndan su gmessibah phinda segay su nga khin harwah dlinuyuran alappen ndan su gmelat phinda. Su phinda guhum gulehen diy pharis meruma su nga gmegiskila tubangen eiy szeselatawan rendan.

Diy dlemetan hini, su pemegwit megbegayindan khelyagan ndan. Parra mepetubuh su dlemet, su pharis mephinda parra metaluh dengan atawa meszama jangha. Su nga pemegwit pepihilen ndan su phanday thaluh na begayan hindan lak sala minutu parra mepegusay ndan mepeszebutan su jandan tindeg muha lagan teluay.

Su gbekna phinda teluen:

"Su nga dlae Szubanen, gmelon dun, gmahasibah eiy dlibun Szubanen."

Su nga pemegwit diy hepenalam mephun hindan megbilang dahag pinteran ndan su nga gmelebud gmegiskila phanday thaluh mephun na semabyan su nga phinda lagganen. Metubus eiy sala minutu, su dwaaparan na getaw szahan parra mephun ilasay khelyaganen teluay muha pepulian teluay su phinda to halonen parra merengeg su helon phinda.

Dahag manjari, su nga gmegiskila teluay hindan metheles hebetangay. Su khin gbekna dlinuyuran lappen ndan nandaw su gmelat phinda segay su harwah dlinuyuran alappen ndan rema su

Su nga gmahatau pedlegelalen ndan su phanmelwasan

Thularan niy Roel Hoang Manipon

gmesibah phinda. Su harwah phinda teluen:

“Dini jangha nu khelegenay nu kheluta, su nga Szubanen sumbala megabeneng tu nga hileyamananen gbetad hagina henah milyud tu mihabegu jangha.”

Su nga phanday thaluh pemszahan parra mahaphun mepepith su nga phinda pahay teluen, denganen. Metubus eiy sala minute, dwaaparan sampay thelu partisan szahan hindan sah lagan ndan pa pulih mephinda guhum, parra mebegayan hindan jangha mepegusaya su lagan ndan teluay.

2. Thiddu gulek: Su nga khelyagan thepengan diy hepegipat

Su nga pemegwit gatten ndan su nga gmelebud gmegekila gulehhen su nga gulek henah pebyan diy phinda guhum ugaid pebyanen diy phinda diy hepeszabut. Su mikuhu phanghat balen dumahan di dlima (5) sampay merepet phitu (7).

Su nga pemegwit methiphu gembagel szahen: *Alan haliay khinahhanglan pa ba pereyunanen su hhileyaman gbetad nu hepegulek tu gbeklug?*

Dahag su nga pemegwit szeselebuhen su sebad pegengayan tu khelegenay metubangan nu nga gbawang Szubanen; khelegenay di kheheluta, gembaba megani diy nga gbinalan, khelatenay nu thimpu, thinepuk mihabegu agama, hebelengay nu nga gbawang phun nu nga gbunuh-bunuh, mihabegu thon muha su impluwensha nu dlyu dunya, szelpon muha social media (szama riy phesbuk), muha gmelon pa.

Mitah su gmahalunaw gbawang nu nga gulangan mibetang tu Lanayan misehupan Szelatan Szembwangan
Thularan niy Nestor Horfilla

Su nga gmahatau Szubanen pemegwit tu nga gulek diy gbeklug diy gembagel dulang gbetad diy hapekhanu ditu Gbenwa Khumelarang, Szelatan Szembwangan

Thularan niy Roel Hoang Manipon

Su nga gmelebud gmegiskila pindan ndan su mipeszebutan szembag to peszahan: *Alan haliay sumbala pereyunen ta pa eiy hepegbal ta tu janta gbeklug? Sah waa, masa, muha sah gendih na, masa gendih?*

Dahag manjari, eiy thampusan phinda pencheten: *Alan haliay su gmahalebud thupwan mahagabang tu hepherayun delayun tu muha mepegipatan su gbetad tegamah?*

3. Gulek phasegeg

Su thimuay, gbelyan meruma su ginggat getaw meduma tu nga khelyagangmelebud gmegiskila.

4. Phinapelek phinda, szimpulian muha gbenengguni

Su nga pemegwit din hinda gbenwa nu thitengaan tu hapegbegay nga hepethimuh muha megilas gempelek thintuluan muha mipeszebutan khuleg parra mepegipatan su phusaha ta gbeklug.

5. Thampusan nu hepethimuh

Su pegwit megbegay phegyah tu nga ginggat mahagbegay szeheg tu thimuh diy hepenalam, Dahag, hyanin tumawag tu nga gmegiskila muha megbegay gempelek hepeszepatih tu jandan pimbalbal mihabegu diy gandang gbetad diy hepeszayaw, gbebat, szembat muha nga gbebalang diy mehaphepuni.

DLIBRUGINELAPPAN

Barbosa, Artemio. (2002). "The Buklog of the Subanen," Paper read during the First National Conference on the History and Culture of the Subanen, Ateneo de Zamboanga, Zamboanga City: February.

Casal, Gabriel S. (1986). *Kayamanan: Mai: Panoramas of Philippine Primeval*. Manila: Central Bank of the Philippines, Ayala Museum. <http://nlpdl.nlp.gov.ph:81/CC01/NLP00VM052mcd/v1/v43.pdf>.

De Guzman, Lucille Elna; Zamora, Oscar; and Fe H. Bernardo, Dora. (2015). "Diversified and Integrated Farming Systems (DIFS): Philippine Experiences for Improved Livelihood and Nutrition." *Journal of Developments in Sustainable Agriculture*. 10. 19-33. 10.11178/jdsa.10.19. https://www.researchgate.net/publication/281430256_Diversified_and_Integrated_Farming_Systems_DIFS_Philippine_Experiences_for_Improved_Livelihood_and_Nutrition

Christie, Emerson B. (1909). *The Subanuns of Sindangan Bay*. Bureau of Science, Division of Ethnology. Manila: Bureau of Printing.

Enriquez, Joy Viernes. (1990). "The Subanun Buklog," *Tambara*, Vol XI. December, Ateneo de Davao University.

Esteban, Rolando C. (2016). "Research Agenda on History and Culture in Relation to Peace and Development in Mindanao Focus on the Homeland." *Asia-Pacific Social Science Review*. http://apssr.com/wp-content/uploads/2018/03/11.Research-Briefs_Esteban-062816.pdf @rcarbest@yahoo.com.

Finley, John Park, et al. (1913). *The Subanun: Studies of the Sub-Visayan Mountain Folk of Mindanao*. Washington D.C., Carnegie Institution of Washington No. 184. <https://archive.org/details/subanustudiesasooofinlgoog/page/n7>.

Georsua, Racquel Berdon. (1987). "The Traditional Practices Among the Subanen in Lapuyan, Zamboanga del Sur, with Special Reference to Music," Masters in Music, University of the Philippines.

----- (2004). "Where Heaven and Earth Meet: The Buklog of the Subanen in Zamboangan Peninsula, Western Mindanao, the Philippines". Doctor of Philosophy thesis, Faculty of Music, University of Melbourne.

Mesaligan Pagsalabuhan Subanen. (2004). *Digital Photo Album of Culturally Important Plants Among the Subanen in Lakewood, Zamboanga del Sur*. Mesaligan Pagsalabuhan Subanen. Lakewood, Zamboanga del Sur.

Nabua, Wilson C., et.al. (2013). *Production, Processing and Marketing of Pangase Wine: A Subanen Identity*. Philippine Agricultural Economics and Development Association, Malate. https://paedacon.files.wordpress.com/2013/10/fullpaper_nabua_wilson.pdf

Perroni, Eva. (2017). "Five Indigenous Farming Practices Enhancing Food Security." Food Tank. <https://www.resilience.org/stories/2017-08-14/five-indigenous-farming-practices-enhancing-food-security/>.

Republic Act No. 78371 or the Indigenous Peoples Right Act of 1997.

San Pedro, E. and Villanueva N. (1996). "The Subanen of Lakewood: Their Life and Struggle," *Mindanao Focus Journal*, Vol. 14, No. 1.

Suminguit, Villarimo. (1989). "The Subanen Culture of Mt. Malindang: An Ethnography," Master of the Arts thesis, University of the Philippines.

Suminguit, Vel J. (2005). "Indigenous Knowledge Systems and Intellectual Property Rights: An Enabling Tool for Development with Identity." Workshop on Traditional Knowledge, United Nations and Indigenous Peoples, Panama, 21-23 September 2005. Asia-Pacific Database on Intangible Cultural Heritage (ICH) by Asia-Pacific Cultural Centre for UNESCO (ACCU). http://www.accu.or.jp/ich/en/pdf/c2006Expert_SUMINGUIT

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records in a laboratory setting. It emphasizes that proper record-keeping is essential for ensuring the reliability and reproducibility of experimental results. This involves not only recording the date and time of each experiment but also detailing the specific procedures, reagents used, and any observations or anomalies that occur during the process.

Furthermore, the document highlights the need for clear and concise communication among laboratory staff. This includes providing detailed instructions for new team members and ensuring that all team members are aware of the current status of ongoing experiments. Regular meetings and reports are suggested as effective ways to maintain this communication and address any issues that may arise.

In addition, the document addresses the importance of safety in the laboratory. It stresses that all team members must be trained in proper safety protocols and must always wear appropriate personal protective equipment (PPE). This includes wearing lab coats, gloves, and safety glasses at all times when working in the laboratory. The document also provides a list of common safety hazards and the steps to take in the event of an emergency.

Finally, the document discusses the importance of maintaining a clean and organized laboratory environment. This involves regularly cleaning work surfaces, disposing of waste properly, and ensuring that all equipment is properly maintained and calibrated. A clean and organized laboratory is not only safer but also more efficient, as it allows for easier access to equipment and materials.

Hini gegyan diy hepenalam mihanenteng diy nga phendayan diy mehalyang phusaha nu nga myuna getaw szalabyan na, diy nga Szubanen diy Szelatan Szembwangan.

Su gbeklug (minilala buklog diy dlyu thaluh) selabuk gembageluh gbetad khanu muha hapegbegay phegya diy nga Szubanen na pegbetaren jalem diy gmelon gendaw, pharian, dun hitu merepet pa pizanu bulan. Myalap su ngalanen tu gbebalan gayu pegawid midlephangan manin-thapih parra diy hapekhoghog. Hini selabuk khanu khasagaran pepegulehen tu manin-hapedlumpuk sampay hapephegyah du nga diwata szalabyan na tu nga gulek na subay su helong delan Szubanen diy nga gadda gbawang meduma. Hini selabuk gbetad diy hapegbegay phegyah parra gmesibbah hegani, tu hemulung, atawa su thindeg tu selatawan atawa gmelon dahus rema diy gbegu gilal muha riy gbegu rateng. Su gbeklug selabuk dlawas nu nga khanu muha nu nga dlumpuk na mbal gilelan tu geddan nu hetubuh nu gbenwa Szubanen. Su nga Szubanen megbal dlumpuk diy gmelon gbinyasan diy Gbeklug na mephilala diy dlenlen gineddan phanghat diy hetubuh.

Gaway diy hapelibru hini parra mepetinaw su gissegan nu tinaluh *framework* diy Mihabegu Giskilan diy Gegitubuh Gbetad (*Enhanced School of Living Tradition* atawa E-SLT) di gbansa muha mebegayan su gmehihu gbawang dun eiy gegitubuh gbetad diy gbansa meruma su haphepiseg nu haphetiddu nu galebek parra diy gissegan: pitinnaw gunned nu thintuluan , gbetad muhha nga phebyan mepengelehan tu mihabegu gbetad din SLT; gegyan diy hapegulek nu SLT tu nga memegulek run sampay diy desszuan nu implementeshuntu mipeddlegentangan nga gulek diy hepenalam; mepeniguru su gmetud hegalin nu phendayan nu gbawang muha gmegaga nu nga phanday diy gbansa sampay mateng tu nga gmegiskila; muha mahagbal gegyan diy hepesihharay nu nga gmenintuluhdiy thiddu giskilan diy hepenalam szalabyan na su helahit nu nga gmelyanglyang phusaha gbetad diy gbansa mbaluy gunned tu thintuluan din hepegbasa phendayan dlaggan ndan tintuluay